

“די לנו בזעקת נואשים ובגבורת אחרונים” ספרות הזיכרון, התיעוד והמחקר של השואה בשנים 1945 – 1961

מבוא

נתן רפפורט היה מו"ל צעיר וחסר ניסיון של הוצאת ספרים קטנה בשם “יסודות”. יום אחד, בשנת 1960, התדפקו על דלתו שניים – הסופר ניצול השואה לייב רוכמן והמתרגם הנוף קלעי. רוכמן, שהיה לימים סופר שואה חשוב, כתב את ספרו האוטוביוגרפי “בדמיך חיי” כבר ב־1945, אך מאז בואו לארץ לא הצליח להוציאו לאור. השניים הודו בפני רפפורט שבניסיון לפרסם את הספר כבר פנו להוצאות ספרים רבות – עם עובד, ספרית פועלים, מוסד ביאליק והוצאות פרטיות – ונדחו על ידי כולם, חרף המלצות מפייהם של אישים ידועים כגון דוד שמעוני, שלום אש, חיים הזז, אהרון צייטלין ואחרים, שכולן העידו על איכותו הגבוהה של הספר.

רפפורט החליט להרים את הכפפה, וב־1961 הוציא לאור את הספר ב־3,000 עותקים. הספר, שהודפס על נייר עיתון זול וכרוך בכריכה דקה, עלה שלוש לא”י בלבד. כדי לעודד את מכירתו פרסם רפפורט מודעות בעיתונים, העניק למפיצים הנחות גדולות ושלח לאנשים רבים דף פרסומי ובו תמצית הסיפור והמלצות עליו. לאחר זמן, ולמרות המאמצים והמחיר הזול, החזירו החנויות את רוב הספרים, והוא הפסיד עליהם כסף רב. בביתו בירושלים שמורים עד היום מסמכים המעידים על הסיפור העצוב. לטענתו, ספרו של רוכמן לא נמכר היטב מפני שאינו עוסק בסיפור גבורה מיוחד או בנקמה באויב, והוא מגולל רק סיפור בריחה והישרדות במסתורים. “אנשים רצו לקרוא רק על פרטיזנים ועל מרידות של יהודים”, הוא אמר.¹ רפפורט, שסבר בשעתו כי הגיע הזמן לפרסם ספרים בנושא השואה, חש כי הספר המוצע לו חשוב, אך לאחר הניסיון המר לא חזר לפרסם ספרים בנושא השואה.

האם סיפור זה הוא דוגמה המשקפת מגמה של תקופה שלמה? האם הרושם המתקבל, של חוסר עניין חברתי בשואה מוצא ביסוס במחקר על אודות ספרות התקופה? מאמר זה יבקש לבדוק את מקומה של ספרות הזיכרון, התיעוד והמחקר על השואה במרחב הספרותי והעיוני של התקופה – עשור וחצי לאחר תום מלחמת העולם השנייה.²

1 דברים שאמר בשיחה עם מחברת מאמר זה, ב־16.3.05.

2 המאמר מבוסס על פרק מתוך הדוקטורט שנכתב בהנחיית פרופ' אניטה שפירא, בנושא: עיצוב זיכרונות השואה של הניצולים בהשפעת מפגשים עם הארץ. מחקר המבוסס על ספרי זיכרונות על אודות השואה, שיצאו לאור בשנים 1945-1961 (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, מאי 2006).

ההחלטה לתחום את התקופה הנבדקת בשנת 1961 נובעת כמובן מכך שבשנה זו התקיים בארץ משפט אייכמן, שחולל שינוי דרמטי ביחס לשואה ולניצוליה. במאמרה, העוסק בשיח הישראלי על השואה, מציינת דליה עופר כי משפט אייכמן הציב את אירועי השואה במרכז התודעה הציבורית, והעניק משנה חשיבות לסיפורם של הניצולים כעדויות משפטיות. עופר מזכירה כמה חוקרים המראים כי הדיון הרחב בשואה ובמשמעותה החל בעיקר לאחר המשפט.³ עד לאותה עת נדחקה השואה אל שולי השיח הציבורי, ורוב המאמץ האישי והחברתי הוקדש לשיקום ולבנייה של חברה וחיים חדשים בישראל. עופר עצמה מזהה כבר קודם ל-1961 את תחילתם של עיסוק רציני והתלבטות בשואה ובשאלות שהעלתה.

מאמר זה יבקש להראות את סוגי העיסוק בשואה ותכניו בתקופה המוקדמת, את התפקידים החברתיים שיועדו לכתיבה על השואה, ואת ניצני השינוי שאכן הופיעו בתקופה זו ובישרו את התמורה העתידה להתחולל בשנות השישים.

ב-1960 הוציא "יד ושם" לאור את ה"ביבליוגרפיה של הספרים העבריים על השואה ועל הגבורה", שבה קיבץ פיליפ פרידמן את כל שנכתב בנושא עד אז. בן ציון דינור מזהה במאמרו, המופיע כמבוא לספר, שלושה סוגי יסוד בספרות העברית בת הזמן על השואה: "תגובה, עדות וחקר". הוא מוסיף ואומר כי אם נבחן שלושה סוגים אלה לפי מספר הספרים בכל אחד מהם, נמצא כי רוב הספרים הם ספרות תגובה. סוג זה כולל את התגובה האמוציונלית בסיפור, בשיר, בדברי הגות, את ספרות הזיכרון והאזכרה לקהילות, לאישים ולמוסדות שחרבו, ואת הספרים שנכתבו על חלקן של היישוב במאבק בנאצים ובמאבק להעלאת הניצולים ארצה. הסוג השני, המהווה מבחינת היקפו רק כשליש מספרי התגובה, הוא ספרות העדות, הכוללת עדויות של ניצולים בכל דרכי ההישרדות. הסוג השלישי – ספרות החקר – הוא הדל ביותר, ומהווה כ-6% בלבד מכלל הנכתב. דינור קובע, בביקורת מרומזת, כי יש בכך ללמדנו רבות על דמותה וייחודה של הספרות העברית על השואה, ועל תחומי התעניינותו של הציבור העברי ותגובתו על השואה. הוא קורא לשליחי הציבור שהעניין קרוב ללבם לטרוח לשנות את התחומים שבהם יש "פיגור והזנחה".⁴ האם היו אלה רק פיגור והזנחה, או שמא פעלו במרחב התרבותי והציבורי של התקופה גורמים וכוחות נוספים? – בכך יעסוק המאמר.

3 דליה עופר, "50 שנים של שיח ישראלי על השואה: מאפיינים ודילמות", בתוך: דן מכמן (עורך), השואה בהיסטוריה היהודית – היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות (ירושלים, תשס"ה), עמ' 294-295. עופר מזכירה גם את החוקרים צ'רלס ליבמן ואליעזר דון יחיה, שסימנו את משפט אייכמן כנקודת מפנה בדיון בשואה; Charles S. Liebman & Eliezer Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel* (Berkeley, New York, London, 1983) וכן: תום שגב, המיליון השביעי: הישראלים והשואה (ירושלים, 1991). לתמורות בהיסטוריוגרפיה של השואה ראו גם: א"ג אדלהייט, "היסטוריוגרפיה של השואה", בתוך: ישראל גוטמן (עורך), האנציקלופדיה של השואה, כרך ב (תל-אביב, 1990), עמ' 372.

4 בן ציון דינור, "קווים לדמותה של הספרות העברית על השואה", בתוך: פיליפ פרידמן (עורך), ביבליוגרפיה של הספרים העבריים על השואה ועל הגבורה (ירושלים, תש"ך), עמ' 11-12. ראו גם: ביבליוגרפיה על השואה שקיבץ מנדל פייקאז', השואה וספיחיה בספרים העבריים שיצאו לאור בשנים 1933-1972 (ירושלים, תשל"ד).

בחלקו הראשון של המאמר ייבחנו צורות הכתיבה השונות והמחקר על השואה, שהתפתחו בארץ בעשור וחצי שלאחר המלחמה. בחלק השני והמרכזי תוצג מדיניות פרסומם של ספרים על השואה בהוצאות הספרים שפעלו בארץ בשנים '45-'61 כדי לבחון מאפיינים מרכזיים שהשפיעו על היקף הספרים שראו אור, על סוגם ועל התכנים שבהם עסקו. הדיון המסכם יאיר את יחסה של החברה בארץ בשנות הארבעים והחמישים לנושא הכתיבה על השואה, באמצעות בדיקת מגמות הפרסום ותגובות בעיתונות התקופה.

תיעוד אירועי השואה והכתיבה עליה

כבר באוקטובר 1939, בוורשה, הניח ההיסטוריון עמנואל רינגלבלום את היסוד למחקר השואה בהקימו את ארכיון "עונג שבת". רינגלבלום, שהבין כי הציבור היהודי עומד להתנסות בניסיון היסטורי חסר תקדים, החל לתעד את האירועים למען הדורות הבאים. בהמשך אסף סביבו חבורת פעילים מסורים – אנשי ציבור, סופרים וחוקרים, והפך את הארכיון למפעל ציבורי מתרתי רחב היקף בגטו ורשה. החומר שאספו כלל את העיתונות החשאית שהוציאו המפלגות ותנועות הנוער, מכתבים, יומנים ומסמכים, פרוטוקולים משיבות המוסדות שפעלו בגטו, ועדויות שגבו מפי פליטים יהודים שהגיעו לוורשה מגטאות וממחנות ברחבי פולין.⁵ כן ערכו הפעילים מחקרים ואספו נתונים על התמורות שחוללו החיים בגטו בחיי הקהילה, המשפחה והיחיד. פעילי הארכיון עשו מאמצים להשיג תעודות גרמניות וידיעות על הגירושים וההשמדה, ואף להעבירן לעולם החופשי. לאחר האקציות של קיץ 1942 פעלו רינגלבלום ואנשיו להטמין את החומר שנאסף במקומות שונים בשטח הגטו. בתום המלחמה נמצא רק חלק מכלל החומר התיעודי העשיר, ואף על פי כן זהו אוסף המקורות החשוב ביותר לתולדות יהדות פולין בשואה.⁶ מעבר לכך, היו עוד רבים שתיעדו את גורלם בשואה בזמן המלחמה ביומנים אישיים, ביוזמה פרטית או מאורגנת.⁷

בשלוש השנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם השנייה הקימו הניצולים מפעלי תיעוד והנצחה יהודיים רבים באירופה המשוחררת.⁸ כבר באוגוסט 1944 קמה בלובלין "הוועדה היהודית ההיסטורית" מטעם הוועד המרכזי של יהודי פולין. בהמשך הוקמו סניפים רבים של הוועדה בערים מרכזיות בפולין, ומ־1947 ואילך התרכזה פעילות התיעוד ב"מכון ההיסטורי היהודי" בוורשה. הוועדות ההיסטוריות עסקו בגביית עדויות

5 גם בגטאות נוספים נוסדו ארכיונים מתרתיים לאותן מטרות, כגון ארכיון טננבוים בביאליסטוק. עם זאת, ארכיון "עונג שבת" בוורשה היה יוצא דופן בהיקף פעילותו ובעומקה.

6 ישראל גוטמן, "עונג שבת", בתוך: ישראל גוטמן (עורך), האנציקלופדיה של השואה, כרך ד (תל-אביב, 1990), עמ' 920-923.

7 על כך ראו: עמוס גולדברג, אני חסר אונים – כתיבת יומנים בתקופת השואה (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 2004).

8 שמואל קרקובסקי, "מפעלי הנצחה ומוסדות הנצחה ביוזמת שארית הפליטה", בתוך: ישראל גוטמן ועדינה דרכסלר (עורכים), שארית הפליטה 1944-1948 (ירושלים, תשנ"א), עמ' 351-359.

מהניצולים, וכן באיסוף תיעוד ומסמכים על חיי היהודים לפני השואה ובמהלכה, ועל גורלם בגטאות ובמחנות. עם פעיליו המרכזיים של המוסד נמנו חוקרים והיסטוריונים ידועים מקרב הניצולים, שחלקם עלו אחר כך לארץ והמשיכו בה את פועלם. כך קמו "מרכזים יהודיים לתיעוד" גם בפריז, בפראג ובמקומות נוספים, שגם הם אספו מסמכים יהודיים וגרמניים. רוב החומרים הללו הועברו לאחר שנים מספר לארכיונים בארץ.

בד בבד, כבר בדצמבר 1945 הוקמה במחנה העקורים במינכן "הוועדה ההיסטורית המרכזית של היהודים המשוחררים", שהקימה כ־50 סניפים במחנות עקורים שונים. ביוזמת הוועדה נאספו אלפי עדויות, נוסד כתב עת היסטורי ביידיש – "פון לעצטן חורבן" ויצאו לאור כמה ספרים. "קהילת הזיכרון" שנוסדה במחנות שמה לה למטרה להנחיל את דבר השואה ולקחיה לדורות הבאים. בספרה על שארית הפליטה הביאה עירית קינן את מסקנותיו של קופל פינסון, שהיה פעיל ארגון הג'וינט וערך מחקרים במחנות העקורים.⁹ פינסון מתאר את העיסוק האינטנסיבי של הניצולים במוראות העבר, ואת העניין העצום של יושבי המחנות בכתיבת העדויות, למען ההיסטוריה. על פיו – כל ניצול הוא מעין "מרכז תיעוד"; זיכרונות מתקופת המלחמה מועלים כל הזמן ובתוך כל פעילות, ובכלל זה פעילות במערכת החינוך. הנאמנות הבלתי מעורערת לזיכרונות "משם" מודגשת מאוד. הגית לבסקי, שחקרה את התארגנותם הציבורית והפוליטית של הניצולים, אף מוסיפה ואומרת: "כל אלה נעשו לא רק על מנת לקיים את זיכרון השואה ולהנחילו, אלא גם כדי לעצב את לקחי השואה ברוח לאומית".¹⁰

בארץ ישראל החלה פעולת התייעוד וההנצחה של אירועי השואה כבר בעיצומה של השואה. משה פראגר, עיתונאי חרדי מחסידי גור שנמלט מוורשה הכבושה עוד בתחילת המלחמה, החל לכתוב ולפרסם חוברות וספרים שתיעדו את גורל היהודים באירופה על פי עדויות, ידיעות מהעיתונות ומעט מסמכים. הראשון שבפרסומים אלה – "יוון מצולה החדש – יהדות פולניה בצבת הנאצים", ראה אור עוד בשנת 1941.¹¹ הוצאת הספרים של עם עובד החלה כבר ב־1942, ביוזמת ברל כצנלסון, להוציא לאור סדרה של ספרים שעסקו במלחמה המתחוללת באירופה ובשואה. הסדרה, שנקראה "מן המוקד", כללה מכתבים מן הגטאות, קובצי עדויות מפי ניצולים שהצליחו להיחלץ מן התופת, עדויות חיילים ושליחים, ומונוגרפיות שניתחו את האירועים עוד במהלך המלחמה. ספרים בסדרה זו המשיכו להופיע גם אחרי השואה, וכללו גם זיכרונות אישיים. ברכה חבס

9 ראו אצל: עירית קינן, לא נרגע הרעב (תל-אביב, 1996), עמ' 34. ראו גם בעדותו של שלום חולבסקי, "מחנות העקורים בגרמניה ואוסטריה (1946-1948)", ילקוט מורשת 71 (2001), עמ' 179-180. הוא מתאר את יוזמתו להקמת ארכיון עדויות של ארגון "פרטיזנים-חיילים-חלוצים" שפעל במינכן ובמחנות עקורים נוספים.

10 הגית לבסקי, "ראשית חדשה: שארית הפליטה כישות לאומית בהתהוות, 1945-1950", בתוך: שמואל אלמוג, דניאל בלטמן, דוד בנקיר ודליה עופר (עורכים), השואה – היסטוריה וזיכרון (ירושלים, תשס"ב), עמ' 204. ראו על כך גם: זאב מנקוביץ, "הציונות ושארית הפליטה", בתוך: ישראל גוטמן ועדינה דרכסלר (עורכים), שארית הפליטה 1944-1948 (ירושלים, תשנ"א), עמ' 195.

11 משה פראגר, יוון מצולה החדש – יהדות פולניה בצבת הנאצים (תל-אביב, תש"א), ואחריו גם: שואת ילדי היהודים באירופה (תל-אביב, 1945); מורדי הגטו (ירושלים, תש"ה); חורבן ישראל באירופה (תל-אביב, תש"ח).

עסקה בהוצאת קבצים אחדים כאלה עוד במהלך המלחמה, וגם אחריה, בכמה הוצאות לאור.¹² ב-1945 היתוספו למניין הפרסומים הללו חוברות תיעוד כגון "ספר הזוועות", בהוצאת ראובן מס.¹³ כן נכתבו ספרי זיכרונות ראשונים של ניצולים שהגיעו לארץ עוד במהלך המלחמה, והתיישבו מיד לכתוב את סיפורם.¹⁴ גם יומנים שתיעדו את האירועים בעת התרחשותם החלו להתפרסם,¹⁵ וזמן קצר לאחר מכן הופיעו ראשוני הרומנים וספרי השירה. כתיבה ספרותית של פרוזה על השואה עצמה, פרי עטם של ניצולים, הייתה מועטה ביותר בשנים שבהן עוסק מאמר זה. ראשון הכותבים והבולט ביותר בהם היה יחיאל דינור, שכינה עצמו ק. צטניק (אסיר מחנה ריכוז). ספריו – "סלמנדרה" (1946), "בית הבובות" (1953), "השעון" (1961), "קראו לו פיפל" (1961) – הציגו את מוראות השואה באופן ריאליסטי ופרוורטי.¹⁶ ניתן להזכיר גם את "חיילי עופרת" (1956) של אורי אורלב, שהיה שונה ומאופק בסגנונו. לא מעט סופרים כתבו תחילה אוטוביוגרפיה מן השואה, ורק אז פנו לכתובה הספרותית עליה (אברהם סוצקבר, לייב רוכמן, מרדכי שטריגלר ואחרים).

סוגה ייחודית, שהחלה להופיע זמן קצר לאחר השואה, היא ספרי יזכור לקהילות שחברו – ספרי ה"לאנדסמנשפטנים" – ארגוני הניצולים מן הקהילות, שראו לעצמם חובה קדושה להנציח את מתייהם הרבים ואת עיירתם שלא נותר לה זכר, באמצעות כתיבת קורותיה לפני השואה ובמהלכה. מקורם של ספרים אלה בתופעת "פנקסי הקהל", הידועה במזרח אירופה כבר מהמאה השש עשרה, בהם נרשמו כל ענייני ניהול הקהילות ותקנותיהן, פנקסים שהפכו בהדרגה לכרוניקות שתיעדו אירועים יוצאי דופן, כמו גם פרטים מאפיינים מחיי היום-יום של הקהילות היהודיות. זה היה "הכלי" שלתוכו נוצקו התכנים החדשים של ספרי ה"יזכור" לקהילות שחברו בשואה.¹⁷

ספרי ה"יזכור" תיעדו את חיי התרבות והדת של הקהילות, את הדמוגרפיה, הכלכלה והחברה, המוסדות והפעילות הציבורית בקרבן. כן פורסמו בהם יומנים, מכתבים, שירים וקטעי עדויות מתקופת השואה. נחמן בלומנטל, בעצמו ניצול וחוקר ב"יד ושם", כתב על כך ב-1958: "עד עתה כבר הופיעו מאות ספרים מסוג זה, וכפי הנראה עומדים להופיע ספרים נוספים פה בארץ ובחו"ל. נולדה אמביציה אצל השרידים להציב מצבות

12 ספרים בסדרת "מן המוקד" של עם עובד, שקיבצה וערכה ברכה חבס: שנים עשר פליטים (תל-אביב, תש"ג); אחים קרובים נידחים (תל-אביב, תש"ג); מכתבים מן הגטאות (תל-אביב, תש"ג); ילדים מוצלים (תל-אביב, תש"ה); דרכים אבלות (תל-אביב, תש"ו).

13 הדעות חלוקות בסוגיית ערכם ההיסטורי של פרסומים אלה. ראו על כך: מנדל פייקאז, ספרות העדות על השואה כמקור היסטורי (ירושלים, 2003), עמ' 23-45.

14 לדוגמה: יעקב קורץ, ספר עדות (תל-אביב, תש"ד); אהרון בראנדס, קץ היהודים במערב פולין (מרחביה, תש"ה).

15 לדוגמה: הלל זידמן, יומן גטו וארשה (תל-אביב, תש"ו); גוסטה דוידון, יומנה של יוסטינה (תל-אביב, תשי"ג).

16 ראו על כך: חנה יעון, ספרות השואה בעברית (תל-אביב, 1980), עמ' 26-28, 72-76.

17 רוני כוכבי נהג, "כתוב וזאת זיכרון בספר – דפוס זיכרון יהודי", ילקוט מורשת 82 (2006), 127-132. ראו גם: ויין אברהם, הערך: "ספרי זיכרון לקהילות ששרדו בשואה" בתוך: ישראל גוטמן (עורך), האנציקלופדיה של השואה (תל-אביב, 1990), עמ' 893-894.

נייר' ליישוביהם שהושמדו, אף אם הישוב הוא קטן ביותר ומספר ניצוליו נער יספרם". בלומנטל התמודד עם הביקורת שנשמעה כלפי ספרות זו, באומר:

יש אנשים המתייחסים אל תופעה עממית זו בביטול ובספקנות... אולי מותר להגיג שחשיבותו של ספר זיכרון (אף למען המדע!) היא דווקא בזה שמתבריו אינם אנשי מדע... שכן לפעמים יש חן מיוחד לצורה הפרימיטיבית של הספר, לשפה ולסגנון שאינם מעולים, ולעיתים אף לא נקיים משיבושים דקדוקיים – והם משמשים ערובה לישירות וליושר לב. והעיקר – ספרים אלה מכילים שפע של חומר להכרת רוח העם ואופיו – דברים שקשה למצואם בספרות המקצועית.¹⁸

רחל אוירבך, שנמתה עם אנשיו של רינגלבלום בגטו, ואחרי המלחמה עבדה במכון ההיסטורי בוורשה, הייתה לאחר עלותה לארץ הממונה על גביית העדויות ב"יד ושם". גם היא כתבה באהדה רבה על תופעת ספרי הזיכרון לקהילות:

אנו היהודים, הננו עם נאמן לזיכרונותיו. יש זמנים שזיכרוננו ההיסטורי מתגלה במרומי החברה, ויש תקופות שהוא מופיע ומתגלם ברחבי העם. הרוצה להוכיח בזה יתן דעתו על תנועת ההמונים הספונטנית, הסטיכית של הוצאות ספרי יזכור לקהילות שהושמדו... הערכתי לפעולה הדוקומנטרית וההיסטוריוגרפית הזאת והתפעלתי ממנה גדלות מיום ליום.¹⁹

על פי יהודית תיאודור באומל, ספרים אלה שילבו תיאורי פרעות ורשימות חללי הקהילה בסקירות בדבר חיי הכלכלה, החברה והתרבות שלה. באומל, בניגוד לרושם שהשאירו דבריהם של בלומנטל ואוירבך, קובעת שתופעת פרסום ספרי הזיכור לקהילות לאחר השואה התפתחה בהדרגה. עד שנת 1953 יצאו לאור רק ספרים בודדים כאלה, ועד שנות השישים יצאו לאור רק כמה עשרות ספרי יזכור. רק לאחר מכן גבר קצב פרסומם בארץ ובחו"ל. באומל מציינת את נקודות התורפה של ספרות זו בדרך שבה היא מטפלת בסוגיות שנויות במחלוקת מעברה של הקהילה – מחליקה אותן, או מאירה אותן באורח חד-צדדי; ובאופן שבו היא מציגה סוגיות קשות מן השואה, כדוגמת נושא היודנראטים. ההכרעה שאליה הגיעו העורכים בדרך כלל הייתה לשמר תיאור נוסטלגי של אידיליה. באומל אף קובעת:

כמעט כל ספרי הזכור מתייחסים להתנגדות המזוינת בשואה, אך לרוב בפסקאות ספורות, דבר המשקף נאמנה את המקום היחסי שתפס נושא המרד בחיי מרבית היהודים בשואה. כך קראו עורכי הספרים תיגר על המגמה שרווחה בארץ בשנות

18 נחמן בלומנטל, "ספרי הזיכרון של שרידי הקהילות", ידיעות יד ושם 15/16 (אפריל 1958), עמ' 22-23.

19 רחל אוירבך, "ספרי זיכרון", דבר, 12.1.58, עמ' 3. כן ראו מאמר נוסף של אוירבך, "ספרי יזכור – תנועה עממית רחבה", דבר 4.4.58.

החמישים והשישים, שביקשה "לנפח" את נושא הגבורה הפיסית הרבה מעבר לפרפורציות הטבעיות שלה במציאות ההיסטורית.²⁰

מבחינה זו, הסוגה הייחודית הנוספת שהתפתחה בעקבות השואה – הוצאת אנתולוגיות רחבות היקף – הייתה מנוגדת ברוחה לספרי היזכור לקהילות. בשנות החמישים ראו אור שלושה ספרים מונומנטליים, פרי עטם של מורדים לשעבר מתנועות השמאל הציוני: הללו העמידו את גבורתם של המורדים היהודים במרכז עיסוקם בשואה. בשנת 1954 הוציאו לוחמים לשעבר מהקיבוץ המאוחד את "ספר מלחמת הגטאות" (469 עמודים), ובו הדגישו את החלק שמילאו אנשי תנועתם במרד הגטאות, תוך התרכזות במחתרות הלוחמות בפולין ובמרד בוורשה במיוחד; אנשי השומר הצעיר והקיבוץ הארצי הוציאו לאור בשנת 1956 את "ספר השומר הצעיר", אשר 400 עמודים מתוכו הוקדשו לנושא תנועת השומר הצעיר בשואה, ואילו בשנת 1958 הוציאו לאור את שני כרכיו עבי הכרס של "ספר הפרטיזנים היהודים", שהדגיש את סיפורם של חברי השומר הצעיר בתנועה הפרטיזנית. הספרים, שזכו לכמה מהדורות ולתפוצה רחבה בקיבוצים ובארץ בכלל, נכתבו באוריינטציה מפלגתית ברורה, וביטאו בכך את אוירת הפוליטיזציה התרופה בשנות החמישים. התנועות הקיבוציות, שראו בהם נכס חינוכי והסברתי, הקצו משאבים רבים לצורך הוצאת הספרים הייחודיים הללו. לסיפורם של לוחמים מורדים "אחרים" – לא ציונים, בונדאים, רוויזיוניסטים ודתיים – לא נמצא מקום בספרים אלה. מענה מוגבל לכך נמצא בספרו של משה כהנוביץ, "מלחמת הפארטיזנים היהודים",²¹ שיצא לאור בתשי"ד, ובקבצים מעטים נוספים, כגון ספרו של מלך ניישטט, "חורבן ומרד של יהודי וארשה", שיצא לאור כבר ב-1946.

בשנות החמישים החלו להופיע ניצנים ראשונים של מחקר מדעי על השואה, מקצתם במסגרת בית לוחמי הגטאות, ואחר כך ב"יד ושם" (על כך בהרחבה בהמשך). מובן שהיו גם ספרים נוספים בעלי אופי תיעודי כגון המונוגרפיות. ספרים אלה לא עמדו בדרך כלל בקריטריונים של מחקר מדעי. כותבי המונוגרפיות ביקשו לשוות להם אופי אובייקטיבי ענייני, שיתעד את השתלשלות האירועים ויבחן את התופעות החברתיות או המהלכים המדיניים והצבאיים. הם אמנם השתדלו לבסס את דבריהם על מסמכים ותיעוד, אך לרוב הביאו לחיזוק דבריהם גם עדויות ניצולים. כך למשל, הספר שערך ישראל גוטמן, "אנשים ואפר – ספר אושביץ בירקנאו".²²

20 יהודית תיאודור באומל, "לזכרון עולם: הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה במדינת ישראל", בתוך: יואל רפל (עורך), זכרון סמוי – זכרון גלוי, תודעת השואה במדינת ישראל (תל-אביב, 1998), עמ' 22-25. ראו גם: Jack Kugelmass and Jonathan Boyarin (eds.), *From a Ruined Garden, The Memorial: Books of Polish Jewry* (New York, 1983); Nathan Wachtel, "Remember and Never Forget", *History and Anthropology* 2 (1986), pp. 307-335; Rosemary Horowitz, *Literacy and Culture Transmission in the Reading, Writing and Rewriting of Jewish Memorial Books* (San Francisco-London, 1998).

21 משה כהנוביץ, מלחמת הפרטיזנים היהודים במזרח אירופה (עיונים, 1954).

22 ישראל גוטמן, אנשים ואפר – ספר אושביץ בירקנאו (מרתביה, 1957).

בכל הסוגות שהוזכרו לעיל הופיעו לא מעט זיכרונות שכתבו הניצולים, אך אלה היו זיכרונות חלקיים על תקופות או אירועים מסוימים במהלך השואה, שלעתים קרובות נבחרו באופן מגמתי מתוך כתב היד השלם של הכותב, כדי לשרת את מטרתו של הקובץ המסוים שבו הובאו.²³

ספרות הזיכרונות היא אפוא סוגה העומדת בפני עצמה. האוטוביוגרפיות מן השואה שנכתבו בשנים הראשונות (וכונו גם "ממוארים"²⁴), אינן בבחינת ספרות יפה לשמה, וגם אינן ספרי תיעוד היסטוריים; אך הן תופעה חשובה כשלעצמה להבנת האופן שבו ביקשו הניצולים להנחיל את הזיכרון והמודעות להתנסות יוצאת הדופן שחוו, ולתת לה משמעות.

אהרון אפלפלד ניסה לאפיין את הזיכרונות האישיים מן השואה שכתבו הניצולים בשנים הראשונות:

יותר מחצי מיליון ניצולים באו ארצה לאחר מלחמת העולם השנייה. הם באו אל הישוב, שאף הוא מנה כמספר הזה. כיצד אירע שכל הניסיונות הקשים, הסבל והמוות לא מצאו מסילה אל הריקמה הספרותית של הארץ? אם נפרצה השתיקה, היא לא נפרצה במבע ספרותי אלא בממואר... כל מה שעבר על הניצול בשנות המלחמה היה גדול משיעור הגיונו ומשיעור נפשו. וכאשר יצא מן הזוועה, שוב לא ביקש אלא לראות בה ביעות, בקע חיים שיש לאחותו חיש מהר, זוועה שאין להביא ממנה משל אלא שנינה. הממואר הוא הקרום הדק של המאורעות, ויותר משהוא בא לחשוף את הפנים הוא בא לחפות עליו... הממואר, חייבים להודות, הוא הביטוי החיצוני למה שאירע.²⁵

ייחודה של סוגה זו והסיבות לכך שהתפתחה באופן שונה מכתבת עדויות על אירועים היסטוריים מכווננים אחרים, או מאוטוביוגרפיות רגילות, צריכים להבחן בנפרד. כאן אי-אפשר אלא להעיר, כי היותרות הניצולים לעתים קרובות כשריד יחיד למשפחה

23 ראו, למשל, את עדותו של טוביה בוז'יקובסקי בתוך ספרו של מלך ניישטט (עורך), חורבן ומרד של יהודי ורשה (תל-אביב, תש"ז), עמ' 181-185. העדות המובאת כאן שונה באופייה מדרך הכתיבה בספר הזיכרונות של העד. הסגנון "לוהמני" מאוד, והנוסח כולל שמות תואר שאינם מאפיינים את ספרו של בוז'יקובסקי (למשל "מירה גיבורת החיל"). ראו: טוביה בוז'יקובסקי, בין קירות נופלים (בית לוחמי הגטאות, 1950).

24 בלקסקון למונחים ספרותיים של עזריאל אוכמני, מוגדרים זיכרונות אישיים תחת השם: "ממוארים". אליבא דאוכמני, כסוג ספרותי, הממוארים דומים לאוטוביוגרפיה, "אך פחות מרוכזים ממנה מסביב לנושא המרכזי של חיי המספר, קולטים יותר ממנה מאורעות חיצוניים, פגישות עם אנשים וכו'." האוטוביוגרפיה פותחת פתח להכרת אישיותו של המספר, ואילו הממואר תורם להכרת התקופה, ארצות ערים אנשים, הווי וכו'... היסודות ההיסטוריים עשירים בממואר, אך לעולם אין הממואר ספר היסטורי. כל המסופר בו טבוע בטביעת עין אישית של מספרו". ראו: עזריאל אוכמני, תכנים וצורות, לקסיקון מונחים ספרותיים (תל-אביב, 1979), עמ' 56.

25 אהרון אפלפלד, "חשבון ביניים", ידיעות אחרונות, מוסף תרבות - ספרות ואומנות, 5.9.1994, עמ' 20.

ולקהילה שלמה השפיעה מאוד על האופן שבו בחרו לכתוב ועל מניעייהם לכתובה. היו גם השפעות נוספות, כמו הצורך לספר על חוויות שלא היה להן תקדים והסבר רציונלי, ואשר אי־אפשר היה להציגן כחלק מסיפור חיים שלם של הכותב. ספרי הזיכרונות מהשואה, שנכתבו בשנות הארבעים והחמישים, נפתחים בדרך כלל בפרוץ המלחמה ומסתיימים ביום השחרור.

זאת ועוד, לא פעם שימשה הכתיבה עבור הכותבים תהליך תרפויטי לטראומה המתמשכת שחוו. היכולת לספר סיפור רציף, מובן ומובנה היא פרי של תהליך שיקום נפשי שעבר ניצול הטראומה, לעתים קרובות הודות לכתובה. הניסיון לבנות טקסט נרטיבי המספר את החוויה הטראומטית משרת צורך עמוק יותר מן הצורך להעיד על החוויה הזאת, היינו הצורך לבנות מחדש את הזהות האישית. הרטוריקה של שחזור הטראומה מבקשת למצוא הסבר ומשמעות לחוויה עצמה.²⁶ הטקסטים הללו מגבשים ניסיון להשתלט על איום חמור על אישיותו וחיייו של הפרט, כלומר הם ניסיון להקנות פשר כלשהו לחוויה, ובאמצעותו להניח את הבסיס לקיום משמעותי בהמשך.²⁷

בכתיבת הניצולים בולט מאוד הרצון להפוך את הסיפור האישי למסמך אוניברסלי. העדים רואים את סיפורם כדוגמה מייצגת לקורותיהם של רבים אחרים, ובעיקר של מי שנספו ולא יוכלו למסור את עדותם. לצו "זכור" זה נלווה בדרך כלל לקח ציוני או אחר, והוא מוצג כמניע שכפה על הניצול להתגייס לכתובה, הבאה לו בייסורים. מניעי הכתיבה הללו מוצאים לרוב את ביטויים בהקדמות לספרים. דוגמה אחת מני רבות: "חובתם של מתי המעט היא לזעוק באזני העולם שרבבות האלפים, אשר מתו על קידוש השם, מותם לא היה לשווא".²⁸ אין ספק כי דברים אלה נאמרים מתוך שכנוע פנימי עמוק, אך ביסודם קיים גם רובד נפשי נוסף, הדוחף את הניצולים לכתוב את סיפורם. רגשות האשם הקשים על שנתרו בחיים כשכל קרוביהם נספו אופייניים לרבים מהם. אחדים מן הכותבים מכוונים את ספריהם במפורש אל בני הארץ, אל הצברים.²⁹ הדרך שבה יתקבל סיפור השואה בעיני הצברים חשובה להם. הפנייה אל הנמען הארצישראלי נמצאת במובלע וברמזים גם בספרים רבים נוספים, שכן בבואם לארץ התקבלו הניצולים, להרגשתם, לעתים קרובות באדישות או בהסתייגות. הכתיבה נתפסת אצל רבים מהם כדרך נוספת למצוא אוזן קשבת, ואצל אחרים כזעקה שלא מצאה פורקן.

26 ראו על כך: ג'ודית לואיס הרמן, טראומה והחלמה (תל־אביב, 1992), עמ' 213; זמירה הייזנר, הרטוריקה של הטראומה (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1994), עמ' 19.

27 Andrea Reiter, *Narrating the Holocaust* (London and New York, 2000), p. 57 וכן ראו: Lawrence Langer, *Version of Survival: The Holocaust and the Human Spirit* (Albany, New York, 1982), pp. 74-94.

28 יעקב מלטיאל, באין נקם (תל־אביב, תש"ז), עמ' 8.

29 ראו בהקדמות לספריהם של אליהו יונס, על פי הבור (יד ושם, 1960), ויצחק לוי, עליתי מספציה (תל־אביב, תש"ז).

ב־16 השנים שלאחר השואה יצאו לאור בארץ יותר מ־70 ספרי זיכרונות,³⁰ שנכתבו על ידי הניצולים עצמם, לאחר השחרור, וסיפרו את קורותיהם האישיים בגלגוליהם הרבים מתחילת המלחמה ועד סיומה. יותר משליש מכלל ספרי זיכרונות אלה הם סיפוריהם של ניצולים צעירים, לוחמי מחתרות ופרטיזנים. הואיל ואלה היוו רק מספר זעום מקרב ניצולי השואה, ניתן להסביר את ריבוי הכתיבה שלהם בכך שבבואם ארצה זכו לעידוד ומימון, בעיקר מצד ההוצאות לאור של התנועות הקיבוציות ומפלגות השמאל. סיבה נוספת היא נכונותו של הציבור בארץ להקשיב לסיפוריהם יותר מאשר לסיפורי שואה אחרים (כפי שנראה בהמשך).

עם זאת, כאשר בוחנים את כל ספרי הזיכרונות שהתפרסמו באותן שנים, ניכר כי רוב הכותבים בחרו לספר את סיפורם באופן שיתרום דווקא לשינוי הגישה הפשטנית והביקורתית כלפי קרבנות השואה וניצוליה. הם ביקשו להראות תמונה מורכבת ומגוונת של מאבק ההישרדות ושל תגובות הציבור היהודי כלפי הגזרות וההשמדה. בדרך זו ביקשו הניצולים לקחת חלק, באמצעות זיכרונותיהם, בעיצוב אחר של זיכרון השואה, שונה מזה שרווח בארץ באותן שנים.³¹

העיון בספרי הזיכרונות ובכתבי יד שהופקדו בארכיונים מאפשר לראות כיצד תועדו האירועים והחוויות האישיות על ידי אנשים ממקומות שונים, משכבות חברתיות שונות ותפישות עולם מגוונות, צעירים ומבוגרים, נשים וגברים. אנשים שחוו צורות הישרדות שונות, בגטאות, במחנות, בין הפרטיזנים או בזהות שאולה, מתארים כל אחד בדרכו המיוחדת מצבים דומים ועם זאת נבדלים, כגון פרידות כואבות מיקרים ומבני משפחה, ניסיונות נואשים לשמור על זהותם האישית והאנושית, או התמודדות עם דילמות בלתי אפשריות של בחירה בין רע אחד לאחר. הריבוי העצום של דרכי תיאור, לעתים של אותו אירוע עצמו או של מצבים דומים, מבהיר עד כמה הניתוח של התייעוד ההיסטורי מוכרח להכיל בתוכו גם את הזיכרונות, כדי להבין טוב יותר לא רק מה קרה, אלא כיצד חוו והבינו אותו המעורבים בהתרחשות.

שאל פרידלנדר, העוסק בנושא הייצוגיות ההולמת של השואה בכתיבת היסטוריה, טוען כי ההיסטוריונים חייבים להקשיב לקולם האישי של הקרבנות, ולהציג אותו כפן נוסף להחלטות פוליטיות וצווים מנהליים, שאינם מסוגלים להמחיש את ממשות הייאוש והמוות.³² לעדויות בספרי הזיכרונות יש אם כן תרומה מתודולוגית, והן אינן רק בבחינת קול נוסף, סובייקטיבי, המאיר את המאורע ההיסטורי.

לאחרונה התרחב המחקר העוסק בזיכרונות מן השואה והגות עליה במסגרת הספרות הרבנית. כמה חוקרים הראו כיצד, בקרב הציבור החרדי הממעט בכתיבת אוטוביוגרפיות, רווח נוהג מיוחד של כתיבת זיכרונות: במבואות לספרים תורניים שכתבו הניצולים

30 ספרים אלה נאספו מספריות רבות לצורך המחקר שעליו מבוסס מאמר זה. לפירוט ראו בעבודת הדוקטור: ליבנה, עיצוב זיכרונות השואה של הניצולים, עמ' 7.

31 ראו על כך בהרחבה: ליבנה, עיצוב זיכרונות השואה של הניצולים, עמ' 131-162.

32 Saul Friedlander, "Trauma, Transference and 'Working Through' in Writing of the Shoah", 32 *History and Memory*, 4, 1 (Spring/Summer, 1992), pp. 39-60

James E. Young, *Writing and Rewriting the Holocaust* (Indiana, U.S.A. 1988), pp. 7-8

תיעדו המחברים, לעתים בהרחבה, את קורותיהם האישיים בשואה.³³ ההוצאה לאור של ספרי קודש נתפסה על ידי תלמידי חכמים מן הניצולים כדרך הראויה ביותר להנצחת יקיריהם שנספו, והם צירפו לכך לעתים קרובות גם זיכרונות אישיים. מיכל שאול ניתחה את אוסף הזיכרונות הללו, שיצאו לאור כמבואות לספרים תורניים בשנים המוקדמות שבהן עוסק מאמר זה. היא מצביעה על מאפיינים משותפים ומאפיינים ייחודיים שיש בהם לעומת ספרות הזיכרונות החילונית. "ספרות זאת נותנת לנו הזדמנות לשמוע קולות אישיים וחד פעמיים של ניצולי השואה החרדיים ולהכיר באופן מעמיק את 'הזיכרון הפרטי' שלהם".³⁴ זאת, להבדיל מהממד "הציבורי" הרווח בחיבורים רבניים, כלומר דברי ההגות שמטרתם חיזוק האמונה בצדקת הדרך.

סוגה נוספת שאפיינה כותבים חרדיים היא של ספרי קודש, שדברי התורה המובאים בהם הם דברים שנאמרו בעת השואה והתייחסו לניסיון המיוחד שזימנה ליהודים. המחבר החשיב את הוצאת דברי הגות אלה לאור ושימורם לדורות. אסתר פרבשטיין מביאה דוגמה לכך במאמרה:³⁵ "הרב יחזקאל שרגא מסטראפקוב כתב במבוא לספרו שיצא לאור בתשט"ז על תוכנו: '... אחרי צאתי לשלום מכבשני אושוויץ, קצת מהתשובות שהשבתי ופלפלתי עם רבנים ותלמידי חכמים, וענייני חיזוק להתחזק בבטחון ואמונה בהשי"ת ויתעלה, שישוב ירחמנו ויחזיר לנו כל אבדותינו".³⁶

מדיניות ההוצאה לאור של ספרות שואה בשנות הארבעים והחמישים

בשנת 1945 פעלו בארץ ישראל 176 הוצאות ספרים בעברית, פרטיות, ציבוריות ומפלגתיות. 127 מהן הוציאו לאור בשנה זו רק ספר אחד. חמש הוצאות ספרים בלבד פרסמו בשנת 1945 עשרים ספרים ויותר, בהן שלוש הוצאות הספרים של תנועת הפועלים, אחת דתית - מוסד הרב קוק (שהיה שייך לזרם "המזרחי"), ואחת פרטית - הוצאת מסדה. רק 69 מתוך אותן 176 הוצאות המשיכו בפעילותן בשנת 1946.³⁷ מובן

33 יותר ממאה זיכרונות ופרקי הגות מן השואה של רבנים ניצולי שואה, שנכתבו לא כיצירה בפני עצמה אלא כמבוא לספר קודש, נאספו בתקליטור השואה במבואות לספרות הרבנית, בהפקת המרכז לחקר השואה במכללה ירושלים (ירושלים, תשס"ו).

34 מיכל שאול, "ניצולי שואה מאמינים מתמודדים עם הצלתם", בתוך: אסף ידידיה, נתן כהן ואסתר פרבשטיין (עורכים), זיכרון בספר: קורות השואה במבואות לספרות הרבנית (ירושלים, 2008), עמ' 62. ראו גם את מאמרו של נתן כהן, "אבלים אנו כל חיינו עלי אדמות: התמודדותו של הפרט עם הזיכרון המייסר", שם, עמ' 63-68.

35 אסתר פרבשטיין, "זיכרון עלי ספר - הנצחת השואה בספרים תורניים", בתוך ידידיה, כהן ופרבשטיין (עורכים), זיכרון בספר, עמ' 13-37.

36 פרבשטיין, שם, עמ' 31.

37 גדליה אלקושי, "יבול ספרותנו בשנת תש"ה", בתוך: זלמן רובשוב (עורך), תו שין הא, שנתון דבר (תל-אביב, תש"ו), עמ' 390-413. וראו גם את הסיכומים השנתיים שלו בשנתוני דבר, בשנים הבאות עד

שההוצאות החזקות, שיכלו להוציא לאור יותר משלושה ספרים בשנה, הן ששרדו. לשם הדגמה, ספרי הזיכרונות האישיים מן השואה, שיצאו לאור בשנים שבהן עוסק המאמר, מתחלקים כך: 33 ספרים בארבע הוצאות תנועתיות או ציבוריות; 35 ספרים ב-24 הוצאות פרטיות; שישה ספרים בהוצאת המחבר – סך הכול 74 ספרי זיכרונות אישיים שיצאו לאור בארץ בעברית, בידיש ובאנגלית, מסוף המלחמה ועד 1961.³⁸ נציג תחילה את מדיניות הוצאתם לאור של ספרים על השואה בהוצאות הספרים התנועתיות והציבוריות הכוללות: עם עובד, ספרית פועלים, הוצאת הקיבוץ המאוחד, מוסד הרב קוק ו"יד ושם". לאחר מכן יוצג יחסן של הוצאות פרטיות לפרסום ספרים בנושא השואה באותן שנים.

הוצאות לאור תנועתיות וציבוריות

ההוצאות לאור של תנועת הפועלים, עם עובד, ספרית פועלים והוצאת הקיבוץ המאוחד, החלו לפעול בתחילת שנות הארבעים. הוצאת ספרים תנועתית הייתה אמצעי להבהרת מטרות התנועה והאידיאות שלה, והיה אפשר לנצלה כדי לעצב ולכוון את דרכי הביטוי ההגותיות והספרותיות, באמצעות עידוד של מייצגי זרמים או הלכי מחשבה רצויים להנהגה, או הדרת הבלתי רצויים.

רוני שטאובר, שחקר את פעילותם הציבורית של גופי הנצחה שונים בשנות החמישים, מסכם זאת באומרו: "שאיפתו של השמאל הציוני להפוך את מרד הגטאות לערך מחנך בחברה הישראלית, תוך הדגשת חלקן המכריע של תנועות השמאל הסוציאליסטיות, הייתה מרכיב חשוב במאבקו על עיצוב דמותה העתידית של החברה הישראלית".³⁹ בינואר 1948 קמה מפ"ם, מפלגת הפועלים המאוחדת, שאיחדה למשך שש שנים את השומר הצעיר ומפלגתו – הקיבוץ הארצי, עם אחדות העבודה – הקיבוץ המאוחד. היו שהציגו זאת כהמשכה של "ברית הדמים" שכתרו שתי התנועות עוד במהלך השואה. היה אפשר להניח, קובעת דינה פורת,⁴⁰ כי האיחוד יאפשר מסגרת להנצחה משותפת של שתי התנועות. אך משקם "בית לוחמי הגטאות", מוסד הנצחת השואה של הקיבוץ המאוחד 1949, לא פנו יוזמיו, יצחק צוקרמן וחבריו מקיבוץ לוחמי הגטאות, אל שרידי לוחמי המחטרות בגטאות מתנועת השומר הצעיר – אבא קובנר ואנשיו, ולא הציעו להם שיתוף פעולה שוויוני במוסד החדש. עם פירוקה של מפ"ם, בשנת 1954, התפתחו בין מובילי מפעל הנצחת השואה בשתי התנועות עימות ותחרות, שהשפיעו על דרכן.⁴¹ בד בבד נוצר עימות נוסף בין בית לוחמי הגטאות לבין מוסד "יד ושם", שראה בשנותיו הראשונות בבית לוחמי הגטאות גורם מתחרה ומפריע – גוף העוסק בהנצחה בעלת

38 לחלוקת ספרי הזיכרונות על פי ההוצאות לאור ראו: ליבנה, עיצוב זיכרונות השואה של הניצולים, נספח א'1, עמ' 301-303.

39 רוני שטאובר, הלקח לדור (ירושלים, 2000), עמ' 264.

40 דינה פורת, מעבר לגשמי (תל-אביב, 2000), עמ' 310.

41 ראו על כך בעבודת המחקר של ניר רושקין, ספרית פועלים 1939-1955 (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה, החוג לתולדות עם ישראל, 1998), עמ' 117-118.

אופי אידיאולוגי פוליטי צר, משוללת ראייה ממלכתית ומדעית.⁴² בית לוחמי הגטאות, מצדו, איבד לטובת "יד ושם" את טובי החוקרים שקלט בשנותיו הראשונות. היחסים העכורים בין שלושת הגופים לא יכלו להוליד, אם כן, תיאום ושיתוף פעולה פורה. עם זאת, כפי שנראה, התחרות ביניהם הייתה לעתים גורם מדרבן להגברת העשייה בתחום הפרסומים על השואה.

השיקולים שהנחו את מנהליהן של ההוצאות התנועטיות לא היו כלכליים בלבד. כל אחד מהגופים שיידונו כאן פעל תחת אילוצים כלכליים, ונאלץ לעתים קרובות להגביל את הפרסומים, אך כולם קיבלו את מרבית המימון לפעולתם מהתנועות שעמדו מאחוריהם, או מהמדינה, במקרה של "יד ושם". לפיכך השיקול להוצאת ספרים על השואה היה בעיקר חשיבותם החינוכית או הערכית, ולא רק סיכויי מכירתם.

ספרית פועלים

לתנועת הקיבוץ הארצי-השומר הצעיר, הייתה הוצאה לאור שפעלה בקיבוץ מרחביה מאז 1939 – ספרית פועלים. ההוצאה קיבלה מן התנועה משאבים לא מבוטלים והייתה כאמור מההוצאות החזקות בארץ בשנות הארבעים והחמישים. בספר: "ספרית פועלים – 50 שנה" נכתב: "בית ההוצאה נוסד בשנת 1939 מכוח החלטה אידיאולוגית התופסת את הפעילות המו"לית כמעשה חינוכי ופוליטי רב השפעה, המטביע חותם משלו על אופייה וערכיה של החברה הארץ ישראלית". בהמשך נאמר, "לכל הנוגעים בדבר היה ברור שצידוק הקיום של בית ההוצאה אינו כלכלי, ולעולם לא יהיה כזה, אלא אידיאולוגי".⁴³ מיד בתום המלחמה, ואחר כך במהלך שנות החמישים, החלו פעילי המחתרות ולוחמי הפרטיזנים לשעבר, חברי תנועת השומר הצעיר בגולה, להכין את התשתית למפעל ההנצחה של השומר הצעיר בשואה. ראשיתה של פעילות זו בכתיבתם של ספרי עדות על קורותיהם האישיים של הכותבים והמסגרת שבה פעלו מטעם התנועה, כגון ספריהם של אהרון ברנדס (1945), רו'קה קורצ'אק (1946) וחייקה גרוסמן (1950), ספרים שהיו אידיאולוגיים ברוחם ופחות אישיים. המשכה של הפעילות בליקוטן של עדויות ששפכו אור על התפקיד שמילא השומר הצעיר במחתרת בתקופת השואה, ופרסומן במסגרת "ספר השומר הצעיר" (1956). שיאה של הנצחת התנועה בשואה בכתובים היה בהכנתו ובפרסומו של "ספר הפרטיזנים היהודים" (1958).⁴⁴ כל הפרסומים הללו נעשו באמצעות הוצאת ספרית פועלים ובשיתוף פעולה הדוק עמה, ובמימון הקיבוץ הארצי.

האדם המרכזי בספרית פועלים היה דוד הנגבי, איש מרחביה, שהיה העורך הראשי של ההוצאה בשנות הארבעים והחמישים, ובו הייתה תלויה במידה רבה הוצאתם לאור או דחייתם של כתבי היד שהופנו אל ההוצאה. הנגבי לא פעל כמובן לבדו, אלא מטעם הנהלת ספרית פועלים ובשיתוף פעולה מתמיד עם מזכירות הקיבוץ הארצי. יעקב חזן

42 פורת, מעבר לגשמי, עמ' 311. ראו על כך בהרחבה: שטאובר, הלקח לדור, עמ' 226-238.

43 נתן יונתן ונתן שחם (עורכים), ספרית פועלים – 50 שנה (1989), עמ' 7, 28.

44 שטאובר, הלקח לדור, עמ' 255.

היה חבר "המערכת הפעילה" של ההוצאה.⁴⁵ בכל האמור בפרסומים הנוגעים לשואה, הופנו הבקשות אל הנגבי, והוא גם שהתווה מדיניות והחליט על גורלן של יוזמות איסוף ותיעוד חומרים המכוונים לפרסום בבית ההוצאה לאור שניהל. דוגמה לכך היא ההתכתבות שהתנהלה בין בנימין טננבוים להנגבי בשנים 1946-1947. טננבוים נשלח על ידי הנגבי לפולין כדי לאסוף תיעוד ועדויות על חלקם של חברי השומר הצעיר במרד גטו ורשה. אף שהתקשה למצוא עדים חיים או חומרים כתובים למטרה הנ"ל, במהלך החיפושים פגש בלודז' בין הניצולים משוררים יהודים חשובים, והשתוקק לתרגם ולהוציא לאור אנתולוגיה של שירה יהודית מיצירתם. בפנייה נרגשת אל הנגבי הוא ביקש לשכנעו בחשיבות ההיסטורית של יוזמה זו. הנגבי נזף בו: "תחילה התנועה ואחר המוזות", ועם זאת נעתר לבקשתו ושלח לו שכר סופרים עבור האמנים, כדי להתחיל במלאכת ההוצאה לאור של האנתולוגיה. בהמשך הגיע לידיו של טננבוים אוסף עדויות של ילדים ניצולים בפולין הכותבים על גורלם בשואה, ושוב הוא פנה להנגבי, התנצל על שאינו מצליח לממש את יעדה העיקרי של שליחתו, אך ביקש להתחיל בתרגום עדויות נבחרות מהאוסף שבידו. הוא כתב:

החלטתי לאסוף 1,000 אבטוביוגרפיות של ילדים בכל רחבי פולין. ילדים מלאגרים, בונקרים, בורות מוות, סיבר. מהאלף אבחר כחמישים, המעניינות ביותר... אתרגמן ואעבירן לספריית פועלים. לגדולים ספר קריאה מאלף. לפסיכולוגים ומחנכים - חומר מדעי. לנוער וילידים מן אנדרסן יהודי של המאה העשרים.

כדי להאיץ בהנגבי הוסיף טננבוים כי קרא גם חומר של עדויות ילדים שהוכן לדפוס כספר בוועדה ההיסטורית בוורשה, וכי ידוע לו שהקיבוץ המאוחד כבר הזמין ספר זה לתרגום.⁴⁶ ואכן, בשנת 1948 יצא לאור בספריית פועלים הספר שערך טננבוים, "שניים מעיר אחד ממשפחה",⁴⁷ ובו אוסף עדויות של ילדים בשואה, ספר יוצא דופן בקטגוריית השואה של ההוצאה. בנימין טננבוים, ששהה כמה חודשים בפולין ופגש את הניצולים באופן אינטנסיבי ובלתי אמצעי, שינה את תפיסתו כלפיהם. ממכתביו ניתן לחוש כיצד "המרד" מאבד בהדרגה מחשיבותו בעיניו לעומת "הסיפור הגדול" של טרגדיית העם היהודי בשואה.

45 ראו על כך: רושקין, ספרית פועלים 1939-1955, עמ' 49. על האופן שבו התנהלה מערכת ההוצאה לאור אפשר ללמוד מן התזכיר שנכתב ב־1955 אל חברי הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, "סקירה על ספריית פועלים", מאת מערכת בית ההוצאה. בין השאר נאמר שם על המחויבות התנועתית-רעיונית של ההוצאה: "מוטלים עלינו סייגים מיוחדים וחובות מיוחדות, כן לגבי זה שאסור לנו לכלול בתוכניתנו, וכן לגבי זה שחובה עלינו לכלול בה. והם סייגים וחובות שמו"ל רגיל פטור מהם בדרך כלל". ראו: תיק 24, (4), ארכיון "יד יערי" - ארכיון השומר הצעיר בגבעת חביבה (להלן: ארכיון ג"ח), עמ' 13.

46 ראו: שני מכתבים מבנימין טננבוים בלודז' אל הנגבי בארץ מהתאריכים 10.8.46 ו-1.9.46, תיק (14), חטיבה 24, ארכיון ג"ח.

47 בנימין טננבוים, שניים מעיר אחד ממשפחה (מרתביה, 1948).

מפרשייה זו ניתן להסיק שספרית פועלים אכן שמה לנגד עיניה, כיעד ראשון במעלה, את פרסום פועלים של חברי המחתרת של השומר הצעיר בפולין בזמן השואה, ועם זאת לא דחתה על הסף כל עיסוק אחר שהיה בו כדי להנחיל זיכרון אחר מן השואה או מהמורשת היהודית. ברם, יש לזכור שלקשרים האישיים בין טננבוים להנגבי, ולהערכה שלה זכה טננבוים כאיש מקצוע, היה משקל מכריע בהחלטה להוציא לאור חומרים כאלה, גם כאשר פקפקו בסיכוייהם להימכר או בחשיבותם. ניתן למצוא הוכחה לכך במכתב שכתב מנהל הדפוס של ההוצאה אל הנגבי, ובו הוא העיר: "בנימין טננבוים מבלבל לי את המוח עם דפוס, פורמט נייר ועוד כל מיני דברים. הוא כמובן רוצה שנעשה איזה ספר מפואר. אין לי שום רצון ואינני רואה שום צורך לבזבז כסף מיותר על ספר שהפצתו כידוע תהיה קטנה".⁴⁸

כעדות נוספת לכך ניתן להביא פניות של בעלי כתבי יד, זיכרונות מהשואה, שביקשו להוציאם לאור אך נדחו על ידי ספרית פועלים. רוב הנדחים לא היו חברי תנועה, או שהיו מהשומר הצעיר אך לא כתבו על המחתרת. כך, למשל, פנייתו של מ' לנסקי, שפנה אל הנגבי בשנת 1956 בבקשה להוציא לאור את זיכרונותיו מגטו ורשה, "זיכרונות של רופא", ובבקשתו ויתר מראש על שכר סופרים ואף צירף המלצות. הספר נדחה, ויצא לאור רק ב־1961, בהוצאת "ראובן מס".⁴⁹ ישנן עוד כמה דוגמאות כאלה,⁵⁰ אך ככלל כמעט אין בארכיון של ספרית פועלים, וגם לא בארכיונים של הוצאות אחרות מהשנים האלה, תיעוד מסודר של כתבי יד שנדחו על ידי ההוצאה, ובוודאי לא הסבר מדוע נדחו. דוגמה אחרת המעידה על מדיניות ספרית פועלים כלולה במכתב שכתב ישראל גוטמן להנגבי ב־1955. גוטמן, מניצולי המחתרת של השומר הצעיר בפולין, השתתף במרד גטו ורשה ולימים היה אסיר באושוויץ. בארץ היה גוטמן חבר קיבוץ להבות הבשן של התנועה ומראשוני חוקרי השואה. גוטמן פנה להנגבי בבקשה להוציא לאור קובץ על פעילות המחתרת במחנה אושוויץ, ואף שכבר היה קשור בעבודה עם ספרית פועלים ניכר מפנייתו כי ההוצאה לאור של הקובץ, הכולל גם תיאור הוויית מחנה הריכוז ופרוטוקולים ממשפטו של הס, מפקדו הנאצי, אינה מובנת מאליה. גוטמן עשה מאמץ להסביר להנגבי את חשיבותו, תוך הדגשת העובדה שבין הסיפורים שיוזכרו בו יהיו שניים על אודות חברי השומר הצעיר שנספו בשירות המחתרת במחנה. בסוף הוא ראה לנכון לצרף הערה שאולי תאיץ בהנגבי להיענות לו:

48 מכתב מ־20.6.47 בתיק 24, (1)4, ארכיון ג"ח.

49 ד"ר מרדכי לנסקי, חיי היהודים בגטו ורשה: זיכרונות של רופא (ירושלים, 1961).

50 בעניין ספרו של לנסקי ראו: מכתבים מ־17.5.56 ומ־24.10.56, בתיק 24, 36(ב5), ארכיון ג"ח וכן ראו לדוגמה עוד כתבי יד שנדחו: פנייה של נ' רבן, עורך ומתרגם אחר בספרית פועלים, המבקש לעניין את הנגבי בהוצאה לאור של ספר זיכרונות שנכתב על ידי פרטיון (שלא היה שייך לתנועת השומר הצעיר). ספר זיכרונות זה לא יצא לאור בספרית פועלים (מכתב מ־7.11.47 בתיק 24, (3)4, ארכיון ג"ח). או בקשה של מרים שיר, הפונה אל דוד הנגבי בבקשה להוציא לאור ספר שכתבה רופאה ניצולה שהקימה בתי ילדים בפולין לאחר השואה, ונדחת (מכתב מ־27.6.55 בתיק 24, (7)5, ארכיון ג"ח). וכך גם פנייה של ד"ר י"ל ברוך אל הנגבי, בד' תשרי תש"ז, להוציא לאור ספר על חורבן קהילת בוקובינה שכתב הסופר ליאו כץ. הספר כבר התפרסם במקסיקו ותורגם לשפות נוספות. בספרית פועלים לא יצא לאור ספר כזה. (המכתב בתיק 24, (1)4, ארכיון ג"ח).

ביחס לתוכן, אוכל לציין כי עד כה לא סופר על הפעולה שלנו. בספר שהוצא ע"י הקיבוץ המאוחד בעריכתו של יצחק צוקרמן, יש פרק שמוקדש לאושביץ. הוא נכתב על ידי חוקר השואה הידוע פיליפ פרידמן. אוכל לומר בביטחון כי הפרק חסר ערך, כיוון שהפרשה שעליה כותב פרידמן אינה ידועה לו, ורק ביכולתנו לספר את כל הפרטים ולתאר את המעשים באופן כולל.⁵¹

רוני שטאובר מראה גם הוא במחקרו, שהשומר הצעיר וגם הקיבוץ המאוחד קבעו דירוג ברור לפרסום חומרים הקשורים במרידות בשואה. המרד בגטאות והפרטיזנים קדמו למחנות הריכוז, והמאבק המזוין קדם לכל פעילות מחתרתית אחרת.⁵² באופן טבעי, קבוצות המחתרת של כל תנועה קדמו בפרסומיה לקבוצות מחתרת אחרות. אפשר להדגים מגמה זו באמצעות הבולטות של זיכרונות לוחמי מחתרת ופרטיזנים בקרב ספרי זיכרונות שיצאו לאור בהוצאות של התנועה הקיבוצית. בבואם ארצה, נקלטו רבים מיוצאי המחתרות הלוחמות בקיבוצי תנועותיהם (יש לזכור שהללו היו מיעוט זעום בקרב ניצולי השואה בארץ). הקיבוצים רצו ויכלו לאפשר להם להתפנות לכתיבה, ומנהיגויות התנועות דרבנו אותם לעשות זאת, ומימנו את פרסום הספרים בהוצאות הספרים שלהן.⁵³

כפי שהוזכר לעיל, הנהלת ספרית פועלים עמדה בקשר מתמיד עם ראשי התנועה, והתערבותם של הללו בקביעת המדיניות של ההוצאה לאור הייתה מובנת מאליה. דוגמה מאלפת לקשר הזה ניתן למצוא בהתכתבות שהתנהלה סביב פרסום כתב היד של יהודה וייס, על פעילות המחתרת של השומר הצעיר בהונגריה. כידוע, לאחר הכיבוש הגרמני עסקו אנשי התנועה בהונגריה בהצלה, ולא במרד. וייס ביקש לפרסם את העדות כספר, ואילו הנגבי דחה אותה בטענה שעיקרי הדברים כבר עומדים להתפרסם ב"ספר השומר הצעיר", ואף הוסיף הערה לעניין תיאור דרכה של המחתרת בהונגריה כפי שכתב אותה וייס. לדבריו,

העניין מחייב בירור עקרוני במוסדות התנועה. הוא עלול להתפרש כאפולוגטיקה של עמדה מוטעית... התנועה אימצה לה, לגבי ארצות שואה אחרות נוסח שונה במקצת, היינו עמדה עקרונית, ומלכתחילה, של קידוש השם, ולא של פוזיטיביזם דווקא. בסוגיה כזו העמדה העקרונית צריכה להיות חזקה, בעלת משמעות היסטורית ורוחנית רעיונית, מלכתחילה.⁵⁴

ההתכתבות ביניהם, שהתנהלה על רקע משפט קסטנר, גררה תכתובת בין הנגבי לבין מנהיגי התנועה, לרבות בר הסמכא בענייני פרסומים על השואה בתנועה – אבא קובנר.

51 מכתב מישראל גוטמן לדוד הנגבי, מ'9.5.55, בתיק 24, (7)5, ארכיון ג"ה.

52 שטאובר, הלכה לדור, עמ' 250, 259. ראו גם: פורת, מעבר לגשמי, עמ' 318.

53 ראו דבריה של פרדקא מויזא בוויכוח, בכרך כנס יד ושם, העמידה היהודית בתקופת השואה (ירושלים, תש"ל), עמ' 232.

54 מכתב הנגבי ליהודה וייס, מ'6.3.55, תיק 24, (7)5, ארכיון ג"ה.

בין הנגבי לקובנר היו יחסים קרובים והערכה הדדית.⁵⁵ בחלק מהשנים שבהן עוסק המאמר היה קובנר גם חבר מערכת ההוצאה. קובנר כתב לו בעניין:

תכלית המעשים בשעתם, לקחם בימינו והשגותיו של המחבר(ים), טעונים בירור תנועתי ובמפגיע! כי אם יתפרסמו הדברים הנ"ל בספר על התנועה בהונגריה או (ושמא כבר נעשה הדבר!?) בתוך הכרך של "ספר השומרים", בכפיפה אחת עם מרדכי אנילביץ, הרי זו שערוריה ציבורית. משבח אני אותך, דוד, שנתת דעתך על כך, וכולנו נהיה חבים לך תודה, אם תתעורר ותעורר את מוסדות התנועה לקיים בירור של כובד ראש בבעיות הללו...⁵⁶

יהודה וייס, שנפגע מביקורתו של הנגבי, פנה במכתב למוזכירות התנועה במרחביה, עם העתק להנגבי, ובו הוא כתב:

בשנה האחרונה, בהשפעת משפט קסטנר הופנתה תשומת לב ציבורית ותנועתית רבה לתקופה ולמאורעות שנסקרו בחיבור שלי. לפי הדים שהגיעו אלינו מאי אלה קיבוצים, הועלתה נימה ביקורתית דומה לקו הפעולה של התנועה בהונגריה. גם עמדתו של ד. הנגבי יש בה לא רק הסתייגות מקו זה, אלא מתבקשת ממנה המסקנה, שיש "לגזור" את תיאור המאורעות לפי היסטוריוזופיה שנוצרה כאן בארץ לאחר מעשה על תולדות ההתגוננות היהודית. (הדגשה שלי - ע"ל)

וייס תבע בשמו ובשם חבריו למחתרת בירור עקרוני במוסדות התנועה.⁵⁷ הנגבי ענה לוייס בהתנצלות על אופן ניסוח דבריו: "לא נתעוררתי אלא בגלל התייעוד הספרותי, היינו עוררתי את הספק, האם מן הראוי הוא שתפורסם עכשיו הערכה כזו של אותה עמדה ועמידה". הוא אף הוסיף שקובנר וגם חזן תומכים בעמדתו, וחתם את דבריו בהתייחסות לדיון התנועתי שדרש וייס: "אם אוזמן אליו - לא אראה אני, למשל, כל יכולת לדון 'בעצם הפרשה כולה'. לא אראה לי זכות לכך - משלא עמדתי במקומכם... ושוב לא אוכל לומר דבר, אלא באמת לגבי שאלת 'ההיסטוריוסופיה', היינו - פרשנות ספרותית שלאחר מעשה, ומה ראוי לומר [הדגשה במקור] בזה במסגרת של כתבי התנועה".⁵⁸ דברים אלה מבהירים: הנגבי שוכנע כי תפקידה של הוצאת הספרים שבניהולו הוא לשרת את המטרות האידיאולוגיות והפוליטיות של התנועה, ולהבטיח את הנחלת הלקח הפדגוגי הראוי לתפיסתה. הפרשה, אגב, לא הסתיימה בכך. מוזכירות

55 על היחסים הקרובים וההתייעצות המתמדת בין קובנר להנגבי, ראו גם: מכתב קובנר להנגבי בעניין הוצאה לאור של הפואמה "עד לא אור", 7.9.46, תיק 24. (1)4. ארכיון ג"ח או מכתב להנגבי מקובנר בעניין ספר הפרטיזנים, 6.7.55, תיק 24, (7)5 ארכיון ג"ח.

56 מקובנר להנגבי, ללא תאריך, אך באותו מקום - תיק 24, (7)5 ארכיון ג"ח.

57 יהודה וייס למוזכירות התנועה, 20.3.55, העתק לד' הנגבי, יהודה טובין, יעקב חזן, תיק 24, (7)5, שם.

58 הנגבי לוייס, 20.3.55, שם.

התנועה לא התייצבה לימין הנגבי והוא מצא עצמו פגוע ונבגד, בבחינת "שומר הסף" שהושאר במערכה לבדו.⁵⁹

עדות נוספת ניתן למצוא במאמרו של יחיעם ויץ. בהתייחסו לספר הזיכרונות שכתב רפי בן שלום, מנהיג השומר הצעיר בהונגריה, טען ויץ שהספר נכתב כבר ב־1947, והיה אמור להתפרסם בספרית פועלים. ברם, מטעמים פוליטיים הוחלט שלא להוציא לאור, והוא פורסם רק ב־1977, באותו נוסח שבו נכתב.⁶⁰ גם בקיבוץ המאוחד הונהגה מדיניות דומה בנוגע להתנהלות התנועה שלהם בהונגריה. אף שקבוצת השרידים מקרב חברי התנועה בהונגריה הקימה יחד, בגליל, את קיבוץ פרוד של הקיבוץ המאוחד, לא זכו הקבוצה ומנהיגיה, צבי גולדפרב, להיכלל ב"פנתיאון הגבורה" של המחותרת הלוחמת. זאת משום שמחותרת "דרור" בהונגריה עסקה בהצלה, ולא יזמה מרד. רק בשנות השבעים נקרא גולדפרב לקחת חלק בפעולת האיסוף, התיעוד וההנצחה בבית לוחמי הגטאות. ספר הזיכרונות שלו, שהתפרסם בהוצאת הקיבוץ המאוחד ב־1980, החזיר אותו ואת קבוצתו לזיכרון הקולקטיבי התנועתי.⁶¹

ועוד בעניין ספרית פועלים כדוגמה למעורבות המפלגתית בפרסומים שלה: לאחר מותה של חייקה קלינגר, ב־1959, ביקשו חבריה מקיבוץ העוגן להוציא לאור בספר את היומן והזיכרונות שכתבה. בספרית פועלים מאוד לא אהבו את הביקורת שמתחה קלינגר בכתב היד על חבריה למחותרת בכנדין, ועל הנהגת השומר הצעיר בארץ בזמן המלחמה. ואכן, בעותק שיצא לאור נותרו רק חלק מהדברים הקשים שכתבה.⁶² דומה כי לו הייתה המחברת מבקשת להוציא ספר זה לאור עשר שנים קודם לכן, בהיותה בחיים, הייתה נדחית מכול וכול. גם הביקורת, שהושארה בסופו של דבר בספר, חריגה מאוד בין ספרי הניצולים מאותן שנים – היא משקפת את השינוי שחל בתודעה הציבורית לקראת סוף שנות החמישים, שינוי שאפשר כתיבה ביקורתית מסוג זה אפילו בהוצאה לאור מפלגתית.

ובאשר למקומה של השואה בתוך כלל הפרסומים של ספרית פועלים: בקטלוג של ההוצאה משנת 1945 הוגשה סקירה על מפעלו התרבותי של בית ההוצאה בחמש השנים שחלפו מאז הקמתו ב־1940 – כלומר כל תקופת השואה. לאחר פירוט של סדרות

59 על המשך התכתובת והתגלגלות הפרשיה ראו אצל: ליבנה, עיצוב זיכרונות השואה של הניצולים, פרק ב, עמ' 54.

60 יחיעם ויץ, "בין וארשה לבודפסט", דפים לחקר השואה יב (תשנ"ה), עמ' 316.

61 על כך ראו בהרחבה: אפרת קנטור, תמורות ביחסו של הקיבוץ המאוחד לשואה 1947-1967 (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, 1996), עמ' 105-108.

62 ראו: רינת גורודנצ'יק, על בריחת תנועות הנוער מזגלמביה 1943-1944 (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית ירושלים, 1986), עמ' 22-27, וכן ראו: רשימתו של שמואל רון (רוזנצוויג), "עם הופעת 'יומן הגטו' של חייקה קלינגר", ידיעות יד ושם 21/22 (דצמבר 1959), עמ' 21. שמואל רון כותב במרומז "חייקה לא הייתה מסוגלת לסדר סתם עובדות לפי זמנן ומשקלן הסגולי, עדותה נכתבה כולה מתוך רגשות, מבלי להיכנע למשמעת של כותב היסטוריה. על כן נמצאו בעלי דעות אשר טענו כי לא הגיע הזמן לפרסם את 'היומן'. אכן הוא חיכה ורק כעת יצא לאור... העריכה, כנהוג, העבירה חלקים וחברתם מחדש, מחקה ופסלה. או להיפך הבליטה. משום כך לא יסתפק החוקר ב'יומן' כפי שנערך והתפרסם, אלא יפנה אל המקור", רומז הכותב.

חדשות שנוספו להוצאה, כמו גיאובוטניקה של ארץ ישראל, העיתון "אופקים" לשאלות חינוך ותרבות, הרבעון "הטבע", נזכרת גם "רשומות - סדרת עדויות של שרידי התנועה החלוצית הלוחמת בתפוצות ולהתגוננות הסוציאליסטית בעולם". בהמשך נאמר במפורש: "לא נשתנו מגמות הפעולה, ולא נשתנו ביסודן אמות המידה שלה, תוך רצון להביא את הספר הסוציאליסטי המדעי, הספר במדעי החברה לביתו של הפועל, לרחבי הנוער החלוצי ימשיך בית ההוצאה..." וכאן חוזר שוב פירוט נרחב של העיקרים הרעיוניים.⁶³ כמעט אותו נוסח, של עקרונות והצהרת כוונות, חוזר בקטלוגים שיצאו לאור במהלך כל שנה עד 1961. דפוס זה מבטא בהחלט את מדיניות ההוצאה לאור בספריית פועלים ב-16 השנים שבהן עוסק מאמר זה. התחומים העיקריים הם ספרי מופת מתורגמים מהספרות העולמית, ספרים בקטגוריה "מארקסיזם-לניניזם", ספרי מדע והגות שברובם מתורגמים, ספרות חינוכית, שירה וספרות עברית.

הקטלוגים שפורסמו מדי שנה כללו סקירה של הספרים שיצאו לאור בשנה הקודמת. בקטלוג של שנת 1948 ניתן לראות כי ב-1947 הוציאה ספריית פועלים לאור 64 ספרים, מהם רק שניים בנושא השואה. ב-1948 פרסמה ההוצאה 30 ספרים חדשים, שרק אחד מהם עסק בשואה, ולעומתו יצאו לאור באותה שנה גם שני ספרים מתורגמים של סופרים מזרח אירופים על מלחמת העולם השנייה.⁶⁴ ב-1949 יצאו לאור 50 ספרים, אף לא אחד מהם בנושא השואה. ב-1950 התפרסם ספרה של חייקה גרוסמן, ספר יחיד על השואה מתוך 66 ספרים חדשים. במקביל ניכרת שוב מגמה אוניברסליסטית, כאשר ההוצאה מפרסמת באותו זמן שני ספרים מתורגמים על המחלת הצרפתית בימי המלחמה, וספר על המצור בלנינגרד.⁶⁵

בסוף שנות החמישים עדיין ניכרה אותה מגמה: ב-1958 הוצאו לאור 41 ספרים, שניים בנושא השואה. בקטלוג משנת 1959 הופיעה רשימת ספרות השואה והמרי שיצאה עד לשנה זו, רשימה הכוללת חמישה קובצי תיעוד ועדויות ושישה ספרי זיכרונות, בסך הכול 11 (!) ספרים מתוך 790 ספרים שהוציאה ספריית פועלים מאז הקמתה ב-1939.⁶⁶ השואה הייתה אפוא עוד נושא, ללא חשיבות מיוחדת, מתוך רשימה ארוכה של נושאים ספרותיים, היסטוריים, מדעיים ופובליציסטיים שבהם עסקה ההוצאה. יש לציין שמתוך 11 הספרים שיצאו לאור עד 1959, עסקו שמונה בנושאי המחחרות בגטאות והפרטיזנים, ורק שלושה בהישרדות אחרת בשואה. מתוך שלושה אלה, השניים שעסקו באשוויץ נתנו מקום מודגש למחחרת במחנה, והשלישי הוא ספרו של בנימין טננבוים, שכבר דובר בו.

הפרוטוקולים של ישיבות מערכת ההוצאה ושל ישיבות ההנהלה משקפים גם הם רוח זו. הם כתובים בתמציתיות רבה, וכוללים בעיקר סיכומי החלטות ותזכורות. ברם, גם

63 הקטלוג משנת 1945 בתיק 24, (1)2, ארכיון ג"ח.

64 הכוונה לספר שערך בנימין טננבוים, "שניים מעיר אחד ממשפחה" ולעומתו ספרו של איליה ארנבורג, "הסערה", וספרו של הסופר הצ'כי יוליוס פוצ'יק "רשימות מבית המוות", בקטלוג משנת 1949, תיק

24, (1)2 ארכיון ג"ח.

65 בקטלוג 1951, עמ' 30, 40, תיק 24, (1)2, ארכיון ג"ח.

66 בקטלוג 1959, עמ' 55, 62, תיק 24, (1)2, ארכיון ג"ח.

מהם ניתן להיווכח שכמעט אין התייחסות לעיסוק בשואה. האזכורים המעטים נוגעים בעיקר לתהליך העבודה על "ספר השומר הצעיר" ו"ספר הפרטיזנים". ככלל ניתן לומר שמקומם היחסי דומה מאוד לזה שהופיע בקטלוגים.⁶⁷

לקראת סוף שנות החמישים הוקם מכון "מורשת", והוא שריכוז מכאן ואילך את פעילות הנצחה השואה – התייעוד, המחקר והפרסום – בקיבוץ הארצי. המכון אף הוציא, מאז 1963, כתב עת משלו: "ילקוט מורשת", אך מעולם לא הבשיל לכדי הקמת מוזיאון או מוסד הנצחה מיוחד לשומר הצעיר.⁶⁸

הוצאת הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות

היוזמה להקמת הוצאת ספרים עצמאית של הקיבוץ המאוחד מומשה ב־1940. הרקע להקמת ההוצאה קשור במאבקה של התנועה בתביעתו של ברל כצנלסון לאיחוד התנועות הקיבוציות,⁶⁹ וכמובן ברצון ליצור במה מתחרה לזו שייסד הקיבוץ הארצי. כלפי חוץ נועדה הוצאת ספרים זו לשמש כלי בהגדרת ייחודה וזכות קיומה העצמאי של תנועת הקיבוץ המאוחד, ואילו כלפי פנים נועדה להוות אמצעי להתחזקות אידיאית, ודרך לעודד תחושת גאווה ועוצמה רוחנית.⁷⁰ בתחום הפובליציסטיקה, הספרות ומדעי החברה עברה הוצאת הספרים מפלורליזם מרשים, סמוך להיווסדה, לנטייה ברורה, עם הקיבוץ המאוחד כולו, אל השמאל הפוליטי והאידיאולוגי. ביחסה לספרות הקומוניסטית – סוציאליסטית הייתה הוצאת הקיבוץ המאוחד עצמאית ורבגונית יותר מספרית פועלים. הספרות המרקסיסטית גויסה רק לפי הצורך שהכתיב החינוך החלוצי.⁷¹

בכל האמור בשואה ייצגה הוצאת הספרים את הדרך שבה בחרה הנהגת התנועה, וטבנקין בראשה, להפוך את המאבק האקטיבי, ובמיוחד את המרד בגטו ורשה, לסמל ולמודל חינוכי.⁷² כל הפרסומים הקשורים בשואה נעשו בשיתוף פעולה מתמיד בין הנהלת מוסד ההנצחה – "בית לוחמי הגטאות" לבין הוצאת הספרים של התנועה.

בשנת 1949 הקימו שרידי לוחמי הגטאות, מרביתם מתנועת החלוץ, קיבוץ בגליל: "לוחמי הגטאות". חברי הקיבוץ, ובראשם יצחק (אנטק) צוקרמן, ממנהיגי תנועת דרור בפולין והמרד בגטו ורשה, ייסדו מוזיאון להנצחת השואה עוד לפני חקיקת חוק הזיכרון הממלכתי. היוזמים ראו בפעולתם המשך לפעולות התייעוד שנעשו בגטאות עוד במהלך השואה. כבר ב־1951 הוציא המוסד הצעיר קובץ מחקרי ראשון, "דפים לחקר השואה והמרד", ושנה לאחר מכן יצא קובץ נוסף (הקבצים הללו, לעומת שאר פרסומי המוסד,

67 ראו: תיקי פרוטוקולים מן השנים 1948-1966, תיק 24, (7), ארכיון ג"ח.

68 על כך ראו: פורת, מעבר לגשמי, עמ' 312-317.

69 איל כפכפי, אמת או אמונה (ירושלים, 1992), עמ' 192 בפרק "הוצאת הספרים של הקיבוץ המאוחד".

70 ראו על כך גם: אפרת קנטור, תמורות ביחסו של הקיבוץ המאוחד לשואה 1947-1967 (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, 1996), עמ' 44.

71 כפכפי, אמת או אמונה, עמ' 193, 195-196. ראו גם: שולה קשת, המחותרת הנפשית (תל-אביב, 1995),

עמ' 80-81.

72 על כך ועל תמיכתה של הנהגת הקיבוץ המאוחד בהקמתו ובפעולתו של מרכז ההנצחה שהוקם בקיבוץ לוחמי הגטאות, ראו: נעמי ברזל, עד כלות ומנגד (ירושלים, 1998), עמ' 193, 185-190.

הקיפו מגוון רחב של נושאים). עקב עזיבת החוקרים יוסף קרמיש, נחמן בלומנטל וישעיה טרונק את בית לוחמי הגטאות, בשנת 1953, לא המשיך המחקר המדעי במקום להתפתח, ומרכז הכובד המחקרי עבר למעשה ל"יד ושם", שזכה למימון ממלכתי. בשנות החמישים אף ניטשו בין שני המוסדות תחרות ועימותים.⁷³ הקמת המוזיאון, איסוף העדויות והתייעוד ההיסטורי המשיכו להתפתח בתנופה רבה בבית לוחמי הגטאות.⁷⁴ מוסד הנצחה זה, שהיה מוסד תנועתי של זרם קיבוצי אחד, תפס מיום הקמתו מקום מרכזי בפעילות הנוגעת לשואה בישראל בכלל, ובשנים הבאות היו טקסי יום השואה שנערכו בו לאירועים המרכזיים של היום.

ב־20 בפברואר 1949 פנה מנחם דורמן, מייסד הוצאת הספרים של הקיבוץ המאוחד והעורך הראשי שלה, במכתב מטעם ההוצאה אל "מזכירות קיבוץ 'מורדי הגטאות' בנה יצר" (עדיין לפני עליית הקיבוץ להתיישבות הקבע), בבקשה לשחרר את החבר יצחק צוקרמן מעבודתו הרגילה "על מנת שיוכל להתמסר לכתובת ספר על קורות יהודי פולין".⁷⁵ בסופו של דבר, הספר שעליו טרה צוקרמן ושאותו ערך עם משה בסוק, היה "ספר מלחמת הגטאות", שיצא לאור בשנת תשי"ד, ואשר היה הבולט והחשוב ביותר בהיקפו ובמשאבים שהושקעו בו בשנים האמורות. הספר תרם רבות להפיכתו של מרד גטו ורשה לסמל הגבורה האקטיבית כערך מחנך, וכפסגת מאבקם ההרואי וחסר הסיכוי של המעטים מול הרבים על כבודו של העם היהודי, בהנהגת בניה של התנועה בגולה. למותר לציין כי הספר על קורות יהדות פולין לא יצא לאור, באותן שנים, מטעם הוצאת הספרים של הקיבוץ המאוחד. יצחק צוקרמן היה אחראי מטעם בית לוחמי הגטאות לקשר עם הוצאת הקיבוץ המאוחד, ואף השתתף דרך קבע בישיבות מערכת ההוצאה שנגעו לפרסום ספרים בנושא השואה.

בשנים שבהן עוסק מאמר זה יזמה הוצאת הקיבוץ המאוחד את פרסומם של ספרי עדות ושל אנתולוגיות שהתרכזו בעיקר בנושא המרד והלחימה הפרטיזנית.⁷⁶ מתוך 23 הספרים שיצאו לאור בנושא השואה בשנים 1945-1961, רק מועטים לא טיפלו בנושא הלחימה האקטיבית.⁷⁷ במבט כולל על הספרים הקשורים בשואה שהוציאה הוצאת

73 על פעולתו של בית לוחמי הגטאות בתחום המחקר והתייעוד ועל התחרות מול יד ושם, ראו: מחקר של בעז כהן, המחקר ההיסטורי הישראלי על השואה 1945-1980 (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ד), עמ' 120-123, וכן בספרו של שטאובר, הלקח לדור, עמ' 226-233.

74 ראו על כך דיווחים שוטפים בגיליונות כתב העת ידיעות בית לוחמי הגטאות, שיצאו לאור בשנים 1951-1960.

75 יתיק 8.27, חט' 22, ארכיון הוצאת הקיבוץ המאוחד, רמת אפעל.

76 בקיבוץ המאוחד הודגשה גם גבורתה של הצנחנית הארצישראלית חנה סנש, שהפכה למיתוס בפני עצמו, וכן פורסמו דברים משלה ועליה. על כך ראו: יהודית תידור באומל, גיבורים למופת (אוניברסיטת בר גריון, 2004), עמ' 80-81.

77 כדוגמה אפשר למנות את הספרים: אברהם לידובסקי, בין היערות (תל-אביב, תש"ה); רנייה, בנדודים ובמחותרת (תל-אביב, תש"ה); טוביה בוויקובסקי, בין קירות נופלים (תל-אביב, תש"י); מרדכי טננבוים-תמרופ, דפים מן הדליקה (תל-אביב, תש"ז); גוסטה דוידון, יומנה של יוסיטנה (תל-אביב, תש"ג); גד רוזנבלט, אש אחזה ביער (תל-אביב, 1957). לרשימת הספרים שיצאו לאור ראו קטלוג בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, 1984, ארכיון בית לוחמי הגטאות.

הקיבוץ המאוחד בשיתוף עם בית לוחמי הגטאות, אפשר להיווכח בכירור בדגש הרב שניתן למחתרת בגטו ורשה, ולתנועת "דרור" במרד, על השבון תנועות אחרות שנטלו חלק במרד.⁷⁸

התפקיד האידיאולוגי שייחסו מנהיגי התנועה ומנהלי הוצאת הספרים של הקיבוץ המאוחד לספרות העדות והתייעוד הזו, מקבל ביטוי בהקדמות שכתבו העורכים של ההוצאה, בעיקר בספרים המכילים מכתבים או רשימות מעיזבונם של חברי מחתרת שנספו, או בפתח אסופות. ההקדמות, המתאפיינות בפתוס רב, מבליטות הבלטה יתרה את הקשר האמיץ של הלוחמים לתנועה ולקיבוץ בארץ ישראל, ואת היותם חלק בלתי נפרד מהמאבק הלאומי הארץ-ישראלי. כן בולט מוטיב "המוות בכבוד". בניה ובנותיה של התנועה לא הכזיבו, ודבקו בדרך החלוצית האקטיביסטית והאנטי-גלותית שעליה חונכו. כשמשווים הקדמות אלה זו לזו, ניתן להבחין בסגנון האחיד כמעט ובמסרים החוזרים.⁷⁹ סגנון זה אפיין גם את נאומי המנהיגים בעצרות הזיכרון לשואה, ואת רשימותיהם בכתב העת "מבפנים" ובעיתון התנועה, "בקיבוץ".

עם זאת יש לציין כי מנהלי בית לוחמי הגטאות הצהירו מתחילת דרכם על כוונתם לפעול גם להנצחת המורשת היהודית בפולין בכלל, ולעסוק בעברו ובגורלו של כלל העם. אנשי המוסד פעלו במסירות רבה כדי להוציא לאור את היצירות ששרדו מעיזבונו של "משורר השואה" יצחק קצנלסון,⁸⁰ וחומרים מארכיון "עונג שבת" של עמנואל רינגלבלום ששרדו בגטו ורשה. המסמכים הללו אמנם תיעדו את הסבל ומאבק ההישרדות של כלל היהודים בגטו, אך עם זאת יש לזכור כי שני האישים הללו היו קשורים מאוד לתנועת "דרור" בגטו ורשה, ולא במקרה הודגשו דווקא הם. בית לוחמי הגטאות אף קרוי על שמו של יצחק קצנלסון.

בשנות החמישים המאוחרות החלה התמונה להשתנות: גיליונות כתב העת "ידיעות בית לוחמי הגטאות" יצאו לאור פעמיים עד שלוש בשנה, ובסך הכול יצאו לאור 21 חוברות בשנים 1951-1960. בחוברות הללו מרוכזים מאמרי מחקר מעטים, תעודות ששרדו, עדויות ניצולים ודיווחים על הנעשה במוסד. מאמצע שנות החמישים ואילך הלכה והתחזקה המגמה לעסוק גם בגורל יהודים אחרים בשואה, מעבר לנושאי המרד

78 במיוחד ראו: יצחק צוקרמן ומשה בסוק (עורכים), ספר מלחמת הגטאות (תל-אביב, תשי"ד), וכן קיימת ההבלטה בספרים: ספר דרור: קובץ התנועה (עין חרוד, תש"ז), ובו עדותה של צביה לובטקין על המרד ועדויות נוספות; טוביה בוזקובסקי, בין קירות נופלים (תל-אביב, 1950); אהרון כרמי וחיים פרימר, מן הדליקה היא (תל-אביב, 1961), וכן באופן בולט במיוחד הרשימות המופיעות בגיליונות "ידיעות בית לוחמי הגטאות" בשנות החמישים ובכתב העת "מבפנים".

79 ראו לדוגמה ההקדמות לספרים: צוקרמן ובסוק (עורכים), ספר מלחמת הגטאות; טננבוים-תמרוף, דפים מן הדליקה; בתיה טמקין-ברמן, יומן במחתרת (תל-אביב, תש"ז).

80 יצחק קצנלסון, כתבים אחרונים (עין חרוד, תש"ז); יצחק קצנלסון, השיר על העם היהודי שנהרג (תל-אביב, תש"ט). על העבודה המשותפת עם הוצאת הקיבוץ המאוחד בנושא זה, ועל הנושאים שבהם ביקש בית לוחמי הגטאות להתרכז, ניתן ללמוד גם מהתכתובת בין צבי שגר, שותפו של צוקרמן לניהול המוסד, לבין מנחם דורמן מההוצאה לאור ואחרים. ראו המכתבים אל מנחם דורמן, שלמה אבן שושן ומאירוביץ בהוצאת הקיבוץ המאוחד ומהם, תיק 2863, "הוצאת הספרים 1954-1956", בעיזבונו של צבי שגר, ארכיון בית לוחמי הגטאות.

והלחימה הפרטיזנית בפולין. עניין זה בא לידי ביטוי ברשימות על פעילותן של מחתרות הצלה בהולנד ובצרפת, והרחבת העיסוק בגורלם של האסירים במחנות ושל קהילות שהושמדו. כך גם יצאו לאור, מ־1957 ואילך, כמה ספרים שטיפלו בנושאים אחרים, ולא ספרי לוחמים והגטו בוורשה.⁸¹

האם מערכת הוצאת הספרים של הקיבוץ המאוחד ייחדה לנושא השואה מקום מרכזי במדיניות ההוצאה לאור שלה? ברור כי ספרים שתאמו מאוד את האידיאולוגיה שגובשה, כפי שהובהר לעיל, בנושא חשיבות המרד כערך מחנך, התקבלו בהוצאה ברצון רב. מחליפת מכתבים בין משה בסוק, עורך ספרים ומהדמויות המובילות בהוצאה, לבין טוביה בוז'יקובסקי, וכן בין דורמן, מנהל ההוצאה, לבין בסוק בעניין ספרו של בוז'יקובסקי על מרד גטו ורשה, ניתן להסיק כמה היה דחוף להוצאה לזרז את פרסומו של הספר.⁸² לעומת זאת, ספרו של מרק דבורז'צקי, שמשם בסוק עצמו תרגם וביקש שההוצאה תפרסמו, נדחה על ידיה. ממכתבו של בסוק לדורמן ברור כי הדבר גורם לו מבוכה רבה: "ועניין ספרו של דבורז'צקי טורד את שלוותי. סוף סוף אני 'האשם' בכל, אני הבאתי להוצאה, וזו דנה אותו בגניזה. 'ועדין' מצבי ביותר עכשיו, לכשיופיע ספר־שואה ודווקא בתרגומי שלי! ואולי נשוב ונדון בדבר...".⁸³ אך ד"ר מרק דבורז'צקי, שהיה דמות בולטת בקרב הניצולים, לא ייצג את המרד ולא את ורשה. ספרו יצא לאור בהוצאה אחרת, הוצאת מפא"י, בשנת 1951.

בכל שנה, מתום המלחמה ועד 1961, פרסמה הוצאת הקיבוץ המאוחד לפחות ספר או שניים בנושאים מן השואה שהוזכרו לעיל. מספרם היחסי לכלל פרסומי ההוצאה בכל שנה היה גדול ממספרם בספרית פועלים (כ־15% מכלל הפרסומים).⁸⁴ עם זאת, מנהלי ההוצאה לאור לא ראו בכך את עיקר עבודתם, ובדיוניהם לא הקדישו מקום נרחב לעיסוק בכך, אולי גם משום שלא החשיבו מאוד את ערכם הספרותי או ההגותי של ספרים אלה.

הפרוטוקולים משיבות ההנהלה של ההוצאה בשנים 1960-1961, לדוגמה, מראים בבירור שרק כאשר משפט אייכמן הצפוי העלה את השואה על סדר היום הציבורי, פרסומם של ספרים בנושא השואה נעשה דחוף וחשוב. בכמה ישיבות עוקבות, בחודשים נובמבר 1960-פברואר 1961, ואחר כך בזמן המשפט, במאי-יוני 1961, עסקו בישיבות

81 לדוגמה ב"דיעות בית לוחמי הגטאות" רשימות על מחתרות הצלה בהולנד וצרפת, ראו: גיליון 4-5 (12-11) ספט' 1955, או גיליון 3-2 (14-15) אפריל 1956. רשימה על שואת יהודי גרודנה, גיליון 1-2 (18-19) אפריל 1957. על אבדן קהילת סלוניקי, גיליון 21, מאי 1959, והספרים: דרור צבי, השואה בשירה העברית (1957); שרה נשמית, הילדים מרחוב מאפו (עין־חרוד, 1958), העוסק בגורל ילדים מגטו קובנה; צבי שגר (עורך), הס רודולף - הקומנדט מאושביץ מעיד (תל־אביב, 1964); אברהם ליבסמן, עם יהודי סטאניסלאבוב בימי כליה (תל־אביב, תשמ"א).

82 ראו סדרת מכתבים בנושא מאוקטובר 1949-פברואר 1950, תיק 1.5, חט' 22, ארכיון הוצאת הקיבוץ המאוחד, רמת אפעל.

83 מכתב ממשם בסוק למנחם דורמן, י"ח חשון, תש"י, תיק 1.5, חט' 22, ארכיון הוצאת הקיבוץ המאוחד, רמת אפעל. ראו גם: מנחם דורמן, מבית ומחוץ, חלק א (תל־אביב, 1994), עמ' 205.

84 רשימת הספרים שיצאו לאור בעשורים הראשונים, תיק 8.27, חט' 22, ארכיון הוצאת הקיבוץ המאוחד, רמת אפעל.

הנהלת ההוצאה (בהשתתפותם של יצחק צוקרמן וצבי שנר) בהוצאתם לאור של חמישה ספרים בעת ובעונה אחת: מספר חסר תקדים. בישיבות הללו דנו בצורך להגביר את העיסוק בנושא ולהרחיבו גם לחוברת מושגים על "הפתרון הסופי" וגם לתכנית לימוד השואה בבתי הספר, נושאים שההוצאה לא עסקה בהם עד לאותה עת. לעומת תקופות אחרות, הנושא הפך למרכזי בישיבות המערכת.⁸⁵

באותה תקופה בדיוק, לקראת משפט אייכמן, באוקטובר 1960, נערך בוועידת הקיבוץ המאוחד ערב לרגל "20 שנה להוצאת הספרים", ובו נשא משה ברסלבסקי דברים על "שליחותה של ההוצאה". בתחילת דבריו הוא הזכיר בהבלטה את השואה ואת חובתה של התנועה לטפח את זכר "השואה והמאבק" (את "שיירות הקרונות וכבשני הגזים ואת מרד הגטאות..."), אך הוא הוסיף וקבע שזוהי רק ערוגה אחת שיש לטפחה,

הן רוצים אנו שההיסטוריה העברית תחדל להצטופף בבתי קברות, בבונקרים ואפילו בתאי מחתרת... די לנו בזעקת נואשים ובגבורת אחרונים – זו נאגרה כבר למכביר במחסני האומה שתספיק להרבה דורות... הן כל זה היה מס איום למען החיים, למען יש חדש במולדת, וביש הזה החדש השלכנו עוגן, יחד עם ספרות העבודה כולה.⁸⁶ (ההדגשה שלי – ע"ל)

ומכאן הוא מתאר בהרחבה את הנושאים השונים שבהם פיתחה ההוצאה את הספרות העברית, בתחומי המדע והאמנות, ובנושאי ההתיישבות, העבודה והמחשבה הצבאית – מאות ספרים שהם "יצירה המעשירה תרבות עם בנכסים חדשים".⁸⁷ אפשר לסכם ולומר, כי אף שהוצאת הקיבוץ המאוחד הייתה מההוצאות הבולטות בפרסום ספרי שואה, לא נודעה לנושא חשיבות מרכזית בסדר יומה של הנהלת ההוצאה. כמו נושאים לאומיים אחרים, גם נושא זה לא הועדף על פני ספרות יפה או ספרות אידיאולוגית, וכדברי ברסלבסקי לעיל, היה רק "ערוגה אחת" מני רבות. רוח זו משתקפת היטב גם בספר "מבית ומחוץ", אוסף יומניו של מנחם דורמן, מנהל ההוצאה.⁸⁸

הוצאת עם עובד

הוצאת עם עובד התפתחה מהוצאת דבר, הוצאה נלווית לעיתון הפועלים של ההסתדרות, שנשא את אותו השם. דבר קם ב־1925 כעיתון הפועלים היומי הראשון בארץ ישראל, רעיון שניסר בחלל מאז הקמת ההסתדרות כחמש שנים קודם לכן. בעזרת

85 תיק 1.28, חט' 22, ארכיון הוצאת הקיבוץ המאוחד, רמת אפעל.

86 בתוך אסופת דברי החברים באותה התכנסות בעין חרוד, מבפנים, כג, אוקטובר 1960, עמ' 38-39.

87 שם, שם.

88 מנחם דורמן, מבית ומחוץ, כרך א (תל-אביב, 1994). ראו ניתוח יחסו של דורמן לשואה ולניצולים: ליבנה, עיצוב זיכרונות השואה של הניצולים, עמ' 60-61.

העיתון והוצאת הספרים ביקשה התנועה לעצב את דמותו הפוליטית והתרבותית של הפועל.⁸⁹

יתרוננו של ספר שיצא מטעם דבר היה, שמיד בצאתו היה אפשר להפיצו לאלפי מנויי העיתון, ואילו לפועלים היה אפשר להפיצו דרך מועצות הפועלים המקומיות וועדי העובדים. עניין זה, שלכאורה הוא טכני גרידא, היה סוד כוחה של הוצאת עם עובד, שקמה בראשית שנות הארבעים, וכבר בהיווסדה עמד לרשות ההוצאה מנגנון הפצה חזק ויעיל.⁹⁰

על הקמת עם עובד הוחלט במועצת ההסתדרות המ"ב (ינואר 1941). ההחלטה נפלה חרף התנגדותם הנמרצת של חברי הקיבוץ הארצי והקיבוץ המאוחד, ובהסתייגות הקובעת שברל כצנלסון לא יהיה עורך יחיד, וכי לצדו יפעל ועד מנהל שייצג את כל הזרמים.⁹¹ בנאומו באותה מועצה אמר כצנלסון:

איני מתכוון להוצאה של ארגון מקצועי או זרם פוליטי – בשביל זה לא הייתי צריך לדבר מעל במה זו. דברים אלה עלולים להיעשות ונעשים על ידי כל מועצת פועלים, אגודה מקצועית, על ידי כל זרם פוליטי לעצמו. אני מתכוון שההסתדרות תיגש למפעל זה כמו שניגשה לכמה מפעלים חלוציים חשובים, שההסתדרות תיקח על עצמה את התפקיד ליצור בעברית את הוצאת הספרים של העם.⁹²

כפי שחברת העובדים קיבלה עליה את האחריות לבניין הארץ, כך קיבלה עליה ההוצאה החדשה את האחריות לבניין תרבותו של העם. ב-1 באפריל 1942 התפרסם בעיתון דבר הפרוספקט הראשון של עם עובד, השם שהגה כצנלסון. על פי הכתוב בו נראה כי כצנלסון "ביקש להתוות לפועל ולמשפחתו את תוכן ארון הספרים שבבית".⁹³ כצנלסון יזם בהוצאה החדשה ארבע ספריות, שיהיו את התשתית התכנית והארגונית להוצאת הספרים: "לדור" למבוגרים, "שחרות" לנוער, "לילד" וספריית "מן המוקד", שהייתה אמורה להביא לקורא העברי את הדי השואה מאירופה (ועל כך נרחיב בהמשך).

על פי תפיסתו של ברל כצנלסון, הקורא, התרבות והיוצר הם אשר עמדו לנגד עיניה של הוצאת עם עובד: הצורך לספק לקוראים חומר מעניין, בעל ערך וברמה גבוהה; המחשבה שספרי מקור ותרגום יכולים לעזור להתפתחות התרבות בכלל, ולביסוס מעמדה של ההסתדרות (מפא"י) בתרבות; והרצון להיות בית הוצאה הגון עבור יוצרים, שיתרמו במובנים מסוימים להאדרת שם ההסתדרות ובמובנים אחרים ייתרמו על ידה.

89 אניטה שפירא, ברל (תל-אביב, 1980), עמ' 241.

90 מוטי נייגר, מתווכי תרבות – תולדות ההוצאה לאור בעברית ותפקידיה התרבותיים (בדפוס), מתוך הפרק על הוצאת עם עובד, הסעיף: מהקמת דבר עד הקמת עם עובד.

91 שפירא, ברל, עמ' 626-630.

92 נייגר, מתווכי תרבות, בפרק על עם עובד, הסעיף על המאמצים להקמת ההוצאה לאור של ההסתדרות. מתוך פרוטוקול המועצה, ארכיון אחדות העבודה, IV 207.

93 שפירא, ברל, עמ' 650.

כעורך, הקפיד כצנלסון הקפדה חסרת פשרות על איכות הספרים, והדף לחצים שהופעלו עליו מצד עמיתים ומקורבים. על פי אניטה שפירא, "ברל ביקש להציב סכר בפני זרם הרומנטיקה הפרו־סובייטית, שהציפה אז חלקים נכבדים בתנועת הפועלים הארצישראלית". את עצמו כעורך הגדיר, כפי שציטטה שפירא: "לא קיבלתי על עצמי לספק מה שהקהל דורש, אלא מה שלפי הכרתי דרוש לקהל". הוא לא נענה לדרישת אנשי הזרמים השמאליים בהסתדרות לפרסם את כתבי היסוד של הסוציאליזם והקומוניזם המהפכני, והרבה להדגיש גם זרמים סוציאליסטיים אחרים.⁹⁴

כאשר בודקים את חשיבות העיסוק בנושאים מן השואה בהוצאת עם עובד, התמונה המתקבלת אינה שונה בהרבה מן ההוצאות המפלגתיות שהוזכרו לעיל. לפרסומים על השואה נודעת חשיבות שולית בסדר יומה של המערכת. גם כאן עיקר הוויכוח בישיבות ההנהלה ניטש לרוב סביב המדיניות הראויה כלפי ספרות פובליציסטית, כמייצגת את העמדות האידיאולוגיות של התנועה, ועל תפקידה של הספרות היפה בחיי הפועל. עם זאת, בבדיקת הספרים שפרסמה הוצאת עם עובד בשנים שבהן עוסק מאמר זה בולט בכל זאת ייחוד. במהלך מלחמת העולם השנייה החלה הוצאת עם עובד לפרסם סדרה שנקראה "מן המוקד", אשר ביקשה לתת ביטוי אותנטי לסבל העובר על יהודי אירופה ולאירועי המלחמה. בכך הקדימה ההוצאה את הוצאות הספרים האחרות, הן בעצם ההתייחסות לנושא והן בתוכן הסדרה. התפרסמו בה עדויות של פליטים שהצליחו להיחלץ משטחי הכיבוש הנאצי, עדויות מן הגטאות, וכן סיפוריהם של לוחמים ושבויה מלחמה. על הכריכה של כמה מהספרים הראשונים מופיע הרציונל להוצאת הסידרה:

מערכת ספרים קטנים, כתובים בדרך קלה ובהירה ומוקדשים למה שעובר על העולם ועל ישראל בימים אלה... ספרי "מן המוקד" יביאו פרקי חיים של קורבנות הנאציזם והפשיוס. עדויות מהימנות מן הגיטאות ומחנות העינויים, סיפורי פליטים והרפתקאות ניצולים, תעודות מן ההיאבקות במחתרת. דברי לוחמים, גורל עמים ומדינות במלחמה...

ה"איוון" שבהצרת כוונות זו היה בהחלט יוצא דופן ביישוב בארץ באותה תקופה. עם זאת, מעיון ב־25 הספרים שהתפרסמו בסדרה עד 1950, הכוללים דיווחים ועדויות מכלי ראשון ושני, אסופות מכתבים, יומנים וזיכרונות, ניכר כי הם משקפים יותר עדויות של חיילים בשורות הצבאות השונים ושל פרטיונים, מאשר את גורלו של רוב העם היהודי בגטאות ובמחנות.⁹⁵ אולם כשמרחיבים את המבט אל מעבר לסדרה זו, ניתן לראות תמונה מגוונת יותר של ספרי שואה שיצאו לאור בהוצאת עם עובד, כגון ספרו של מרדכי שטריגלר, "נרות שאוכלו" (תש"ח), המתאר את הוויית המחנות ללא

94 שפירא, ברל, עמ' 652. ראו גם: כפכפי, אמת או אמונה, עמ' 193.

95 קובץ "רשימת הספרים לסדרותיהם - תשי"ת-שי"א", עמ' 26, תיק D04-29-036 (267IV) ארכיון לבון, שכ' אפקה, רמת אביב, וכן ראו: אניטה שפירא, "בין שואה למלחמה", בתוך: אניטה שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים (1997), עמ' 106-107.

כחל וסרק; ספרו של יעקוב קורץ, "ספר עדות" (תש"ד); וספרה של רחל אורבך, "בחוצות וארשה" (תשי"ד), המשקפים את החיים בגטאות כפי שחי אותם כלל העם ולא רק צעירי המחנות. ספרו של יצחק לוי, "עליתי מספציה" (תש"ז), המתאר את הישרדותו בשואה לא במחתרת, אלא בבריחה מגטו לגטו ובהסתרות במנזרים, יצא לאור בהוצאת עם עובד בסדרת "שחרות". בראיון עמו סיפר כי חבריו בקיבוץ תל יצחק, שאילו הגיע בבואו לארץ, הם שיצרו עבורו את הקשר עם הוצאת עם עובד, וזו ניאותה מיד להוציא את כתב היד לאור. ההוצאה אפילו שילמה ללוי שכר נאה לאותה תקופה, על-פי זיכרונו.⁹⁶

ככלל ניתן לומר שהוצאת עם עובד והוצאות הבת שלה - "הוצאת מפא"י" ו"עיינות" - פרסמו ספרים במגוון גדול הרבה יותר של נושאים אשר כללו צורות שונות של הישרדות בשואה. גם עם עובד התמקדה בשנים אלה בעיקר בספרות שואה הקשורה בפולין ובאזורי גבול סמוכים לה ממזרח (באוקראינה, ליטא וכדומה), אך ברשימת הפרסומים שלה יש גם כמה ספרים מארצות כיבוש אחרות.⁹⁷

דומה כי מקורו של ייחוד זה בשלוש סיבות עיקריות: האחת, הדרך שהתווה ברל כצנלסון, הן בייסודו את סדרת "מן המוקד", והן במדיניות הפתוחה והקשובה להיבטים השונים של השואה, ובמיוחד לסבלם של היהודים בגטאות, כבר במהלך המלחמה,⁹⁸ פתיחות שאפיינה את יחסו גם לנושאים אחרים.

הסיבה השנייה, מפא"י היוותה את הזרם המרכזי בהסתדרות, ובשל כך הייתה גורם השפעה מרכזי גם בעם עובד. העובדה שמנהיגי תנועת "דרור" שניצלו והגיעו לארץ בשנים שלאחר המלחמה כבר לא זוהו עם מפא"י, הקשתה עליה להציג את המרד בוורשה כמקור גאווה וסמל תנועת. מפא"י אמנם עשתה מאמץ לחשוף את פועלם של אנשי "גורדוניה" במחתרות בגטאות, בעיקר באמצעות הפרסומים "עיינות", אך היה ברור שגורדוניה לא התבלטה במאבק. גם מנהיגיה החשובים במחתרת, כגון אליעזר גלר, לא שרדו.

והסיבה השלישית, מפא"י בהנהגת בן גוריון לא הדגישה מלכתחילה את מרד הגטאות והלחימה, ולא ראתה במורדים את אנשי ארץ ישראל בגולה, באותה מידה שעשו זאת שני הזרמים האחרים שהזכרנו. כפי שהראה שטאובר במחקרו, בעוד השמאל הציוני פעל להעמיד את מרד הגטאות במוקד הזיכרון הלאומי, הן הציונות הדתית והן מפא"י נמנעו מלהעניק לו מעמד מיוחד בזיכרון הקולקטיבי. בן גוריון יצר הפרדה ברורה בין "שם" ל"כאן", וחיוק את המיתוסים הקשורים במאבק על עצמאות המדינה.⁹⁹

הוצאת עם עובד אכן פרסמה ספרות על המלחמה והשואה יותר מאשר שתי ההוצאות האחרות שזכרו. עם זאת, היקפה של ספרות זו מצומצם בהשוואה לנושאים האחרים

96 השיחה עם יצחק (קורט) לוי, המתגורר בניו יורק, נערכה (טלפונית) ב-18.9.05.

97 לדוגמה: יהודה רוניצ'נקו (עורך), טרוינשטאט (1947), על צ'כיה; אהרון הטסגי, קובק (תש"ה) על טרנסילבניה (הונגריה).

98 שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים, עמ' 108.

99 שטאובר, הלקח לדור, עמ' 266-267.

שבהם פעלה ההוצאה. ניתן להסביר זאת בחוסר העניין הציבורי בגורלם האישי של ניצולי השואה בשנים הללו,¹⁰⁰ וגם בשיקולים המערכתיים של עם עובד שהיו, בסך הכול, מעט מאוד שיקולים אידיאולוגיים ויותר מכול שיקולים של איכות ספרותית (במקרה של פרוזה), או אקדמית-מחקרית (במקרה של ספרות העיון). אלה כנראה הסיבות למיעוט ספרי הזיכרונות והמחקר על השואה בהוצאת עם עובד בשנות הארבעים והחמישים.¹⁰¹

נשאלת השאלה אם התערבות של המנהיגות הפוליטית, הנהגת מפא"י, היא שקבעה את יחסה של הוצאת הספרים לנושא השואה. אהוביה מלכין, שהיה עורך בהוצאת עם עובד מסוף שנות השישים, טוען כי הדפוס שיצר ברל כצנלסון בהוצאת עם עובד נשמר גם שנים רבות אחרי מותו (1944), ואף זכה לחיזוק כשכיהן משה שרת כמנהל ההוצאה (מ'1957). המערכת הספרותית לא הוגבלה על ידי המערכת הפוליטית, הן בשל "צנזורה עצמית" של העורכים, והן משום שהצליחה לבסס לעצמה מעמד עצמאי בעל תוקף מוסרי מול המערכת הפוליטית.¹⁰²

מעמד זה בא לידי ביטוי בכך שעם עובד, כהוצאה, מיעטה להוציא כתבים של מנהיגי מפלגת העבודה, ואלו ראו אור בהוצאת מפא"י, "עיינות" או בהוצאת "תרבות וחינוך", שפעלו לצדה.¹⁰³ גם אם בהוצאות נלוות אלה היה נושא השואה שולי ביותר לאורך כל השנים שבהן אנו עוסקים, הרי עצם קיומן של הוצאות-בת אלה אפשר לעם עובד לשמור על תדמית "נקייה".¹⁰⁴

מוסד הרב קוק

מוסד הרב קוק נוסד בשנת 1937 על ידי הרב י"ל הכהן מימון, מראשי "המזרחי" העולמי ולימים שר הדתות הראשון במדינת ישראל. הקונגרס הציוני העשרים, שהתכנס בציריך באותה שנה, החליט לסייע להקמתו ולפעילותו של המוסד הקרוי על שמו

100 אניטה שפירא מביאה מדברי ברל כצנלסון עצמו, המצר על חוסר העניין בסבלו של העם היהודי בגטאות, ועל כך שספרי הסדרה "מן המוקד", שעסקו בסבל היהודי, העלו אבק על המדפים בעוד הספרים על המלחמה או על גבורת הפרטיזנים נמכרים היטב. שפירא, ברל, עמ' 669.

101 ניגור, מתווכי תרבות, הפרק על עם עובד, בסעיף סיכום הפרק.

102 אהוביה מלכין, בשיחה עמי ב-15.7.2005.

103 ראו: תיקים 35-762-VI, ארכיון לבון, רמת אביב, העוסקים ב"עיינות" מ-1953 ועד מיוזוג עם עם עובד ב-1957. והתיקים על פי סימול 15-1945-4018, ארכיון מפלגת העבודה, בית ברל, המביאים פרוטוקולים משיבות המערכת של המחלקה לעיתונות וספרות ואחר כך של הוצאת מפא"י מ-1945 עד 1953. להדגמת הנאמר, במסגרת הוצאות-בנות אלה יצאו לאור חמישה ספרי זיכרונות על השואה (ועוד אחדים שאינם זיכרונות). ניתן להגדיר שני קריטריונים לבחירה בהם: שלושה הם ספרים שנכתבו על ידי אישים מקורבים לצמרת מפא"י (מ' דבורצקי, שלמה שפירא ויואל ברנד), ואילו השניים האחרים נועדו להדגיש את המאבק האקטיבי שניהלו בזמן השואה תנועות שהיו בעלות זיקה למפא"י: שרה ארליכמן, בידי טמאים (תש"ו), על תנועת המתחרת של גורדוניה בגטו ורשה; ו' רונצקי (עורך), טרוינשטאט (1947), על המתחרת בטרזינשטאט.

104 ניגור, מתווכי תרבות, הפרק על עם עובד, הסעיף על סוף עידן התלות בהסתדרות.

של מנהיג הציונות הדתית, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, שנפטר שנתיים קודם לכן. ההנהלה הציונית הקצתה למוסד הרב קוק, שפעל מטעם תנועת המזרחי, סכום קבוע מתוך התקציב השנתי שהעניקה למוסד ביאליק. באחד מפרסומי המוסד הופיעו התקנות והמטרות לפעילותו, שניסחו מייסדיו:

להוציא לאור ספרות דתית-לאומית, תורנית ומדעית, הלכתית ואגדית, פרשנית והיסטורית בשביל זקנים וצעירים, בוגרים ובני הנעורים.

להוציא לאור ספרי הראשונים הגנוזים בכתבי-יד מסודרים מחדש בתוספת מבואות והערות ע"י חכמים וסופרים.

לתמוך במחברים, סופרים וחוקרים דתיים ולאפשר להם להוציא לאור את יצירותיהם הספרותיות.

להוציא לאור קבצים לתורה, למדע ולספרות שמטרתם: לפענח את מצפוני האור הגנוז בספרות הישראלית לכל ענפיה, לחקור את העבר וההווה של ישראל, לעורר ולעודד את הכוחות הצעירים שבתוך היהדות הדתית לאומית כדי לשתף אותם בעבודה ספרותית תורנית ומדעית, להדריך את הנוער העברי ולחנכו ברוח של אהבה עמוקה לישראל ולכל קנייניו.¹⁰⁵

הרב מימון נפטר בשנת 1962, ואת מקומו מילא חתנו, ד"ר יצחק רפאל, שכהן כיו"ר המוסד עד לפטירתו ב-2009. ד"ר רפאל ביסס, פיתח והרחיב את המוסד, שהפך בזכותו לבית היוצר החשוב והגדול ביותר של הספר התורני בעולם היהודי.

עד 1961 מיצט מוסד הרב קוק להוציא ספרים על השואה. ב-1970 התפרסמה רשימה ביבליוגרפית של כל הספרים שהוציא המוסד לאור מאז הקמתו,¹⁰⁶ ועל פיה ניתן להיווכח כי התפרסמו בו בעיקר אסופות שניתן להכלילן בקטגוריית "ספרי הנצחה". הראשונה והחשובה שבהן היא הסדרה "ערים ואמהות בישראל – מצבת קודש לקהילות ישראל שנחרבו בידי עריצים וטמאים במלחמת העולם האחרונה", בעריכת הרב י"ל הכהן מימון. בסדרה, שיצאה לאור במהלך השנים 1946-1960, שבעה כרכים שבהם תועדו תולדות 20 קהילות שאבדו בשואה. אחדים מהכרכים יחדו לקהילה אחת בלבד, כגון כרך ג' העוסק בוורשה. כרכים אחרים, לעומת זאת, עוסקים בכמה קהילות ומובאים בהם דברים שכתבו אנשים שונים על תולדות הקהילה מאז הקמתה, ועל קורותיה בשואה. מבחינת המבנה והתוכן של העיסוק בקהילות, כרכי הסדרה דומים מאוד לספרי היזכור לקהילות, שנזכרו לעיל, ומאופיינים בדגש בעל אופי אידיאולוגי – של ההיבט הרבני וההיבט הציוני גם יחד בקהילות המתועדות. שלושת הכרכים האחרונים, המוקדשים לערים סטניסלב (בעריכת דב סדן ומנחם גלרט), ברודי (בעריכת ד"ר נתן מ' גלבר), וברטיסלבה/פרשבורג (שמואל הכהן וינגרטן), כבר נושאים אופי מעט מחקרי יותר.

105 חיים זהר, מוסד הרב קוק – ראשיתו, מייסדיו, ראשיו, תנועת המזרחי. תרומתם לחקר הציונות הדתית וארץ ישראל (ירושלים, תשס"ה), עמ' 21.

106 נפתלי בן מנחם, ספרי מוסד הרב קוק, שיצאו לאור בשנים תרצ"ו-תש"ל (ירושלים, תרצ"ו).

ספר נוסף התפרסם ב־1955, "מן המצר קראתי: שירי הגטאות, מחנות העבודות, חצרות המוות, הפרטיזנים הנקם והקרוב", שאסף והקדים להם מבוא משה פראגר. זו אסופת שירים ותפילות שנכתבו לאורך שנות השואה, בעיקר בפולין, בליטא ובטרנסניסטריה. "המיליונות" אשר צעדו בסך לקראת גרדום צררו בשירה זו את תמצית מאווייהם, קיפלו בתוכה את יסורי נפשם, הפקידו בתוכה את יקרת מורשתם. זו שירה אשר עינויי שאול הולידוה... – כותב פראגר בהקדמה לספר.¹⁰⁷ מעט מאוחר יותר, בשנים שאינן כלולות במאמר זה, יצאה לאור האסופה "אני מאמין – עדויות על חייהם ומותם של אנשי אמונה בימי השואה", שכינס וערך מרדכי אליאב (1965). כן התפרסם הספר "אדמו"רים שנספו בשואה" מאת מנשה אונגר (1969). רשימה זו מלמדת כי מוסד הרב קוק הקדיש את עיסוקו בשואה להנצחה, וכי זו מצאה את ביטויה בעיקר בז'אנרים של ספרי יזכור או מונוגרפיות. ספרי זיכרונות מהשואה או מחקר מדעי עדיין לא הופיעו מטעמו. יש לציין כי בארכיון מוסד הרב קוק אין תיעוד פנימי מהשנים 1945-1961, כגון פרוטוקולים מישיבות הנהלה או התכתבויות עם כותבים וגורמים אחרים,¹⁰⁸ חומר שהיה יכול להבהיר יותר מה הייתה מדיניות ההוצאה לאור של המוסד בנושא השואה בשנים שבהן דן מאמר זה.

פרסומי "יד ושם"

על התהליך הארוך שקדם להקמת "יד ושם", ועל תפקידו ומקומו בציבוריות הישראלית בשנות החמישים, פורסמו מחקרים אחדים. החוקרים רוני שטאובר ובעז כהן¹⁰⁹ עסקו בפירוט גם בגיבוש מדיניות ההנצחה והמחקר במוסד זה, ובוויכוחים הפנימיים שנלוו אליה. לכן אסתפק כאן בתיאור תמציתי, ואתמקד בעיקר במדיניות "יד ושם" בעניין פרסום והוצאה לאור של מחקרים וזיכרונות.

בשנת 1953 חוקקה הכנסת את חוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם, תשי"ג-1953, אשר הנחה את המדינה להקים בירושלים רשות זיכרון ממלכתית. בהגדרת נושאי ההנצחה שלמענם יפעל המוסד, מופיעים הדברים על פי הסדר הזה: "לגבורתם של חיילים יהודים בצבאות ושל לוחמי מחתרת בישובים וביערות... למסכת הגבורה של נצורי הגטאות... למאבקם הנשגב והמתמיד על סף האבדון של המוני בית ישראל...".¹¹⁰ סדר דברים זה תאם את היחס לזיכרון השואה בארץ באותן שנים. כבר בשלב זה ניתן לומר כי בפועל רתם עצמו "יד ושם" לשינוי סדר החשיבות של הנושאים בפעולת ההנצחה, וליתר איוון ביניהם.

107 משה פראגר (אסף וערך), מן המצר קראתי (ירושלים, תשט"ו).

108 כך מציין במכתב אלני מתאריך י"ז באלול תשס"ט (6.9.09) הרב יהודה רפאל, יו"ר ההנהלה של מוסד הרב קוק.

109 שטאובר, הלכת לדור, במיוחד פרק עשירי: "התגובה היהודית בשואה בתוכנית מחקר ובפרסומי יד ושם" בסוף שנות החמישים; כהן, המחקר ההיסטורי הישראלי.

110 ראו: נוסח החוק עצמו, סעיפים 5-7 לחוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם, תשי"ג-1953, ס"ח 144.

למנהל "יד ושם" מונה ההיסטוריון בן-ציון דינור, שהיה באותה עת שר החינוך והתרבות. אף שהוא עצמו לא היה ניצול שואה, רבים מהאנשים שהובילו את מפעל התייעוד והמחקר שהוקם ב"יד ושם" בשנים הראשונות לקיומו היו ניצולים. רק חלקם השתתפו במחתרות לוחמות או נמנו עם הפרטיזנים. מאפיין נוסף של אחדים מאנשי המפתח, כגון נחמן בלומנטל, יוסף קרמיש ורחל אורבך, הוא היותם שותפים להקמתו ופעולתו של "המכון ההיסטורי היהודי", שהוקם בפולין מיד לאחר השואה, ואשר קודם לעלייתם לארץ פעלו במסגרתו כאוספי תיעוד וכחוקרים.

מעבר למאבק פרסונלי ולוויכוח על כישוריהם של החוקרים הניצולים, בבסיס העימות שנוצר ב"יד ושם" בין ה"וותיקים" אנשי האקדמיה לבין הניצולים עמדו הבדלי גישות עקרוניים באשר למהות מחקר השואה והפרסומים במוסד ההנצחה הלאומי. הניצולים טענו כי יש לעצב את "יד ושם" כמפעל עממי, לחזק את הקשר עם ארגוני הקהילות (הלאנדסמאנשפטים) ולהרבות בפרסומם של ספרי זיכרונות ועדויות של ניצולי שואה.¹¹¹ גם ועידת התביעות וארגוני ניצולים מתחו ביקורת ציבורית נרחבת על התנהלות ההנהלה של "יד ושם", הן על כך שלא בנו מונומנט הנצחה והן על ההתמהמהות בפרסומים.¹¹² באגף המדעי של "יד ושם" אמנם טרחו בשנים 1954-1956 על "פנקסי הקהילות" ועל מפעל הקטלוג והביבליוגרפיה, בשיתוף מכון ייו"א בניו יורק, ואף תכננו פרסומם של ספרים אחדים, כגון אלה של בן ציון דינור ("זכור") ושל אליעזר ירושלמי ("יומן גטו שאבלי"), אך בפועל, עד 1957 טרם הצליח המוסד לפרסם יותר מספר או שניים.¹¹³ קרן האור היחידה בנושא הפרסומים הייתה הוצאתם לאור, בשנים 1957-1961, של ארבעת קובצי המחקרים שנקראו בשם "יד ושם - קובץ מחקרים בפרשיות השואה והגבורה". עיון בקובצי "יד ושם" מגלה מגוון רחב של מאמרים בנושאים מתחומים שונים שאמנם קשורים לשואה, אך ללא מכנה משותף מובהק. מבחינה גיאוגרפית אמנם ייחס הקובץ מספר רב של מאמרים לפולין, אך הייתה התייחסות רבה גם לאזורים אחרים כגון סרביה, טרנסניסטריה, הונגריה, צרפת ועוד. שטאובר מצביע על מינוי, ב-1957, של יוסף מלקמן (מכמן), חוקר שואה וניצול מהולנד, לראש האגף המדעי, כעדות לביקורת הפנימית ב"יד ושם" על עיסוק היתר במזרח אירופה, ובמיוחד בפולין בחקר השואה בארץ, ועל הרצון לשנות זאת.¹¹⁴ מהעיון ב"קבצים" בולטת גם העובדה שרק ארבעה מאמרים (מתוך 33) ותעודה אחת עסקו במרד, ובעיקר בלחימה הפרטיזנית.¹¹⁵ בקרב חוקרי "יד ושם", גם הניצולים שבהם, בלטה הביקורת על העיסוק הנרחב בנושא הגבורה, שאותו יזמו שרידי המחתרות והפרטיזנים בארץ.¹¹⁶ בן-ציון דינור ואישים בולטים נוספים ב"יד

111 שטאובר, הלקח לדור, עמ' 175.

112 ראו: פרוטוקול המועצה העולמית הראשונה, מ'19 באפריל 1956, והמועצה העולמית השנייה, 29 באפריל 1957, בחט' AM.1, ארכיון יד ושם. ראו גם: רשימתו של אריה ל' קובובי, "לקראת מושב תש"ך של המועצה", המעידה על האווירה הקשה במוסד והוויכוח הציבורי סביב "יד ושם", ידיעות יד ושם 21-22 (דצמבר 1959), עמ' 2.

113 ראו: "הכנס השני של מועצת יד ושם" ו"פרסומי יד ושם", ידיעות יד ושם 14 (אוגוסט 1957), עמ' 17.

114 שטאובר, הלקח לדור, עמ' 175.

115 כהן, המחקר ההיסטורי הישראלי, עמ' 139.

116 ראו: נחמן בלומנטל, "מי הם הקורבנות של תקופת השואה" ידיעות יד ושם 1 (אפריל 1954), עמ' 6.

ושם", כגון ההיסטוריון שאול אש, שמונה ב־1956 לאחראי לפרסומים, וההיסטוריון הניצול נתן עק, טענו כי מדיניות הפרסום של "יד ושם" אינה צריכה להבליט צד זה או אחר בשואה, או להיות כפופה לשיקולים אידיאולוגיים. עליה להציע מגוון מחקרים ועדויות מנקודות ראות שונות על אירועי השואה בכלל, ועל התגובה היהודית בפרט.¹¹⁷ עמדה זו לא התקבלה כמוכנת מאליה מבחינה ציבורית. מיעוט העיסוק בנושא המרד בפרסומי המוסד עורר ביקורת כלפיו. בשנת 1956 התכנסה לראשונה המועצה העולמית של "יד ושם". מלבד הוויכוח שהתנהל בה על התקציב ודרכי הפעולה של "יד ושם", עלתה גם טרוביה על מיעוט הכתיבה בנושא הגבורה, והכוונה להתנגדות המזוינת. "נוסבאום אמר שם: 'נראה לי שלא הודגשה במידה מספקת הנצחת הגבורה... אינני יודע אם מקרה הוא שבהנהלת יד ושם לא מיוצגים פרטיזנים.' וא' לידובסקי, בשם ארגון הפרטיזנים, הוסיף: 'הייתי רוצה שתתקבל היום החלטה מה לעשות כדי להציל את העדויות על הגבורה היהודית בכל הארצות'. בסיכום הדיון התקבלו כמה החלטות, שהיחידה בהן שאינה עוסקת בתקציב, בבנייה או בעניינים טכניים אחרים הייתה בנושא הגברת העיסוק בגבורה.¹¹⁸ עניין זה מצביע על מעמדם החזק של לוחמי המחתרות והפרטיזנים בחברה של שנות החמישים, וגם על כך שההוצאות לאור של תנועות השמאל, שעסקו באותה עת בהוצאת האנתולוגיות הגדולות שהוזכרו לעיל, לא נתנו תשובה הולמת לרבים מהם.

ניתן לומר שלעומת ההוצאות לאור של המוסדות התנועתיים, שם התרחב העיסוק, מאז המחצית השנייה של שנות החמישים, גם לתחומים נוספים, ולא רק להתנגדות האקטיבית, ב"יד ושם" התחולל תהליך הפוך. עם זאת, כפי שמראה רוני שטאובר, הנושאים האחרים לא נזנחו, ויותר מכך – הדיון העוסק בלחימה ומרד בשואה התרחב ב"יד ושם" גם להיבטים נוספים של "התגוננות" ו"עמידה". כן הופיע בסוף שנות החמישים דיון ביקורתי ופולמוס בסוגיות שנויות במחלוקת, כגון עיתוי ההתארגנות למרד והיציאה אל הפרטיזנים.¹¹⁹

בשנים 1958-1960 התפרסמו סוף סוף בהוצאת "יד ושם" כמה יומנים ששרדו וספרי זיכרונות שכתבו ניצולים לאחר המלחמה, אשר רק אחד מהם, אגב, עסק בלחימה.¹²⁰

נתן עק, "מטרות החקר ההסטורי של יד ושם" ידיעות יד ושם 4-5 (יוני 1955), עמ' 10, וכן פיליפ פרידמן, "חקר ההסטוריה של תקופת השואה ובעיותיו", יד ושם קובץ מחקרים ג (1959), עמ' 29-30. 117 ראו ישיבות הנהלת יד ושם – ינואר 1955, מאי 1956, ארכיון יד ושם AM.2.

118 בתוך "כנס המועצה העולמית של יד ושם בהר הזיכרון שבירושלים 19.4.1956" בסעיף "מתוך הויכוח", ידיעות יד ושם 10-11, אוגוסט 1956, עמ' 2, 8-9, 12. על יישום ההחלטות במדיניות יד ושם ראו: גיליון ידיעות יד ושם 12 (ינואר 1957), גיליון 14 (אוגוסט 1957), גיליון 15-16 (אפריל 1958), ובמיוחד גיליון ידיעות יד ושם 25-26 (פברואר 1961), העוסק רובו ככולו במרד. כן הוחלט עוד ב־1957 על הוצאה לאור של המחקר של לוין ובראון, על קורותיה של המחתרת הלוחמת בגטו קובנה (אשר ראה אור רק ב־1962), ו"ספר יזכור לפרטיזנים ולוחמי מחתרת יהודים שנפלו במאבק בנאצים", בעריכת יחיאל גרנטשטיין ומשה כהנוביץ.

119 שטאובר, הלקח לדור, עמ' 185-187, 203-208.

120 ספרים אלה היו: לייב גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה (ירושלים, 1959); לנה קיכלר, מאה ילדים שלי (ורושלים, 1959); מרין ברלנד, שלוש מאות שעות בגטו הדועך (ירושלים, 1959); נתן עק,

מבט כולל בפעילותו של המוסד הממלכתי להנצחת השואה במהלך השנים שנסקרו כאן מביא לידי מסקנה כי בשנות פעילותו הראשונות הסתגר מוסד "יד ושם" בדלת אמותיו, בניסיון לגבש את יעדיו ודרכי פעולתו. הוא התממה ביצירת מסגרת קונספטואלית ברורה לסוגיות המרכזיות בנוגע לשואה בארץ, והשפעתו הציבורית עדיין הייתה מצומצמת. זאת, לעומת הפעילות הנמרצת למען הנצחת המאבק האקטיבי בשואה שהובילו שרידי תנועות המרי במסגרת הקיבוץ המאוחד והשומר הצעיר. תרמו לכך גם התקציבים המוגבלים שהקציבה ממשלת ישראל בשנות החמישים להנצחת השואה במוסד הממלכתי "יד ושם".¹²¹

הוצאות לאור פרטיות

רוב ההוצאות הפרטיות שפעלו בארץ בשנות הארבעים והחמישים היו קטנות ודלות תקציבי. ב־16 השנים שבהן מתרכזו מאמר זה הוציאה כל אחת מהן רק ספרים בודדים, אם בכלל, בנושא השואה. ניתן להדגים זאת בעזרת בחינת פרסום ספרי זיכרונות של ניצולים בהוצאות אלה:

ב־16 השנים שלאחר מלחמת העולם השנייה פרסמו 24 הוצאות לאור פרטיות 35 ספרי זיכרונות על השואה. רק שתיים מהן – הוצאת מסדה והוצאת "נ. טברסקי" – הוציאו בכל השנים עד 1961 ארבעה־חמישה ספרים כאלה כל אחת. כל יתר 22 הוצאות הספרים פרסמו ספר אחד בלבד, או לכל היותר שניים. כמה מהן פרסמו עד שנות השישים עוד ספר או שניים שאינם זיכרונות, אלא יומן או מונוגרפיה על השואה.¹²²

מי עמד מאחורי הוצאות הספרים הפרטיות בשנים אלה? מה הייתה מדיניות ההוצאה לאור שלהן? ממה נבעו שיקוליהן באשר להוצאת ספרים על השואה? האם היו אלה רק שיקולים של היצע וביקוש? ומה באשר לשיקולים של איכות ספרותית או של תפקיד בעיצוב הזיכרון הלאומי? האם הניצולים שכתבו פנו אל ההוצאות ונדחו? או אולי נכתבו בשנים הללו רק מעט ספרי זיכרונות או ספרי שואה אחרים, ולכן לא הוציאו לאור? הניסיון להשיב על שאלות אלה נתקל בקשיים רבים. חוקרים שניסו להתחקות אחר הוצאות הספרים הללו¹²³ שותפים כולם לדעה שאי־אפשר למצוא היום עדויות ותיעוד של ממש לעשייה המו"לית של ההוצאות הפרטיות הללו בשנות הארבעים והחמישים. בהוצאות הפרטיות לא נכתבו פרוטוקולים, וההתכתבויות אבדו במרוצת השנים. אם ארכיונים של הוצאות פרטיות עדיין קיימים בידי קרוביהם של הבעלים המקוריים או מי שרכשו אותם, אין בהם שרידים בעלי חשיבות למחקר מהשנים המוקדמות הללו. בארכיונים הציבוריים שנבדקו – "יד ושם", הארכיון הציוני המרכזי, בית הספרים

התועים בדרכי מוות (ירושלים, 1960); אליהו יונס, על פי הבור (ירושלים, 1960).

121 שטאובר, הלקח לדור, עמ' 265.

122 לפירוט ראו: ליבנה, עיצוב זיכרונות השואה של הניצולים, נספח א', עמ' 303.

123 שיחות עם פרופ' נורית גוברין – ינואר 2005; עם ד"ר מוטי נייגר – 4.8.05; עם הסופר חיים באר –

23.2.05; עם גב' אילה יהב – 10.2.05.

הלאומי בירושלים, הארכיון העירוני בעיריית תל אביב, בית התאחדות הוצאות הספרים בישראל וכדומה – לא הופקדו חומרים כאלה.

אין דרך לבדוק את התקבלותם של ספרים בציבור על פי תפוצה, כלומר את היקף המכירות או מספר המהדורות שבהן יצא כל ספר, בשנים שבהן עוסק מאמר זה. אין בנמצא רישומים מדויקים של הנתונים הללו, גם לא בהוצאות הגדולות המפלגתיות או הפרטיות הקיימות עד היום.

מהפירוורים שנתרו – מעט מאוד תכתובת בארכיון "גנזים" או בארכיונים אישיים, עדויות בעל פה מכלי שני ושלישי של צאצאי המוציאים לאור או עובדי ההוצאות בשנים מאוחרות יותר,¹²⁴ ומאוטוביוגרפיה אחת או שתיים, מכל אלה קשה להעלות תמונה ברורה ומדויקת. הדברים שיובאו כאן יהיו אפוא חלקיים, וינסו להאיר במקצת את נסיבות פרסומם של ספרי הזיכרון מהשואה בהוצאות לאור אלה.

הוצאות הספרים הפרטיות היו בדרך כלל יוזמה של אדם אחד, או עסק של משפחה אחת, שבהם האיש היה ההוצאה. הבעלים היה הקובע היחיד בכל ענייני ההוצאה, ומשום כך נודעה לאופיו, לכישוריו, לפתיחותו האישית והתרבותית ולמצבו הכלכלי השפעה ישירה על מדיניות ההוצאה לאור, על סוג הסופרים שיתקשרו עמה, ועל סוג הספרים שיצאו לאור מטעמה. זאת, שלא כהוצאות הספרים הציבוריות, שבהן התקבלו ההחלטות החשובות בפורום של מערכת הוצאת הספרים או ההנהלה.¹²⁵

דוגמה לכך היא הוצאת הספרים מ. ניומן, שאותה יסדו בשנת 1944 מרדכי ניומן ואשתו. לניומן כבר היה ניסיון לא מבוטל כשותף בהוצאות אחרות, וכן היה בעל קשרים עם אישים מרכזיים בשדה התרבות והעשייה החברתית ביישוב הארץ-ישראלי. כשהצהיר בפני מקורביו על מטרותיו, קבע כי בכוונתו להוציא ספרים טובים בתחום הספרות העברית המקורית, ספרי מדע פופולרי, ספרים בנושא ציונות, ספרות טובה לילדים ולנוער וספרות מתורגמת נבחרת. ניומן ביקש אפוא לשלב בין פרסום ספרים שיש בהם סיכוי לרווח כספי לבין דרך להשאיר חותם על התפתחות התרבות העברית בארץ. פעמים אחדות נקלע למשברים כלכליים ונאלץ למכור מרכושו הפרטי כדי לשמר את הוצאת הספרים, ובכל זאת לא חדל להוציא ספרים שהיו בעלי חשיבות ערכית ולאומית בעיניו, גם כשלא ציפה להפיק מהם רווח כספי.¹²⁶ הוצאות ספרים הפועלות ממניעים אידיאולוגיים ותרבותיים, כפי שפעלה הוצאת ניומן, מנסות למצוא את דרך הביניים: להוציא לאור ספרים שההוצאה מוקירה את ערכם הספרותי והחברתי, הגם שאינם פופולריים, וגם ספרים שיכלכלו את ההוצאה ויממנו את הספרים שבהם רואה ההוצאה

124 לצורך המחקר קיימו שיחות עם רבים כאלה, כגון עם: יואב ברש, מנהל הוצאת מסדה היום, בנה של שרה ברש, מייסדי מסדה (10.3.05); לאה טופול, שעבדה במסדה בשנות החמישים (13.2.05); מאיר וויסבלום מהוצאת מורשת (13.1.05); שמואל כץ, מייסד הוצאת קרני (6.2.05); ערן זמורה, מנהל "כנרת-זמורה-ביתן" שרכשה את הוצאת קרני (תכתובת מייל, פברואר 2005); מיכל טאוב, בתו של מרדכי ניומן, שייסד את הוצאת מ. ניומן (28.3.05); רות בלשן, בתו של נחום טברסקי (2.3.05); חגית פורת, אחותו של עודד תבור, מייסד הוצאת גדיש ונכדו של נחום טברסקי (6.3.05).

125 אילה יהב, הוצאת הספרים 'מרדכי ניומן', 1945-1977 – השפעתה של הוצאת ספרים על התרבות ועל הספרות בא"י (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, 1995), עמ' 7-9.

126 אילה יהב, שם, עמ' 17-19. ראו גם: עמ' 102.

את הגשמת ייעודה כמעצבת תרבות. עיון בקטלוג הספרים שיצאו לאור בהוצאת מ. ניומן בשנים 1945-1961 מעלה, כי מתוך יותר מ-175 ספרים שהתפרסמו בשנים אלה בהוצאה, רק שלושה עוסקים בנושא השואה.¹²⁷ ספרים רבים, לעומת זאת, הם מתחום היהדות, או עוסקים בתולדות הציונות, היישוב היהודי בארץ ישראל ומלחמת השחרור. מכאן ניתן ללמוד כי לנושא השואה לא נודעה חשיבות רבה בעיני בעל ההוצאה, ובוודאי לא היה לו סיכוי להימכר. מצד שני, בתו מיכל טאוב, מכריו והמכתבים שנותרו מעידים כי ניומן לא נהג לדחות כתבי יד טובים שהובאו אליו.¹²⁸ ייתכן בהחלט שלא פנו אליו ניצולים רבים בבקשה להוציא לאור את ספריהם.

בקרב ההוצאות הפרטיות שפעלו בארץ בשנות הארבעים והחמישים, הוצאת מסדה הייתה הוצאה גדולה וחזקה יחסית, שהוציאה לאור 30-40 כותרים בכל שנה. משנים אלה נותרו בארכיון מסדה רק הספרים עצמם. מכל תהליכי ההוצאה לאור לא נותר כנראה זכר.¹²⁹ ניתן ללמוד על ההוצאה מהאוטוביוגרפיה "חיים של ברכה" (1984), שכתבה ברכה פלאי, מי שהקימה את הוצאת מסדה בשנת 1932, והייתה הרוח החיה בה שנים רבות. בספר מתעדת פלאי את יוזמותיה כמו"לית ומפיצה ראשית של ההוצאה שהקימה. היא מתארת מגמות, פעילות וחידושים משנות השלושים ועד שנות השמונים. פלאי עומדת על הקשרים הקרובים שהיו לה עם הסופרים הבולטים ועם אנשי הרוח והפוליטיקה החשובים בארץ באותם ימים. היא מקדישה מקום נרחב יחסית לתקופת מלחמת העולם השנייה ולשנים הסוערות שהיו בארץ לאחריה, אך אינה מתייחסת לנושא השואה שהתרחשה באותו זמן באירופה, או לניצולים שהגיעו לארץ בשנים שלאחר מכן. בסוף הספר היא מזכירה, במקום אחד, שנושא השואה היה יקר מאוד ללבה, ומציינת שלושה ספרים על השואה שהוצאת מסדה הוציאה לאור. לעומת הוצאות הספרים הפרטיות האחרות, הוציאה מסדה לאור בשנים שבהן עוסק המאמר יותר ספרים על השואה, ובהם, לדוגמה, ארבעה ספרי זיכרונות על השואה. ברם, שניים מספרים אלה יצאו לאור ממש בתום המלחמה, כשהציבור עוד היה ער לנושא, ואילו שני האחרים ראו אור בתחילת שנות השישים, בסמוך למשפט אייכמן שעורר עניין ציבורי. בהוצאת מסדה לא הייתה אפוא מודעות עקיבה לצורך לטפל בנושא, וגם לא הייתה מגמה אידיאולוגית או התגייסות להבניית תודעה קולקטיבית בכל הקשור לשואה, כפי שבלט הדבר בהוצאות הספרים המפלגתיות. העניין או חוסר העניין בפרסום היו קשורים ליחסה של דעת הקהל לשואה באותו זמן, כלומר בעיקר להיבטים כלכליים של סיכויי המכירה של הספר.

עדות לכך יש בדברים שכתב הניצול שלמה שביסגולד, שסיפר על התהליך המייסר של הוצאתו לאור של ספר זיכרונותיו על השואה. הספר הוא סיפור הישרדותם של המחבר ואשתו בגטו ורשה, ואחר כך במסתור בצד הארי של ורשה. שביסגולד פנה ל"יד

127 הקטלוג מופיע בשלמותו בעבודתה של אילה יהב, שם, עמ' 144-156. המספר 175 הוא חלקי. ספרים רבים מופיעים ללא תאריך הוצאה, ולכן לא נספרו.

128 אילה יהב, שם, עמ' 62.

129 נבדק ארכיון הוצאת מסדה הנמצא בבית ימימה שבבית ברל. מנהל ההוצאה, יואב ברש, אינו יודע על שום מקום אחר שבו נמצא תיעוד על ההוצאה לאור בשנים הללו (בשיחה אתו ב-10.3.05).

ושם" ולכמה גורמים נוספים. משלא עלה בידו להוציא את הספר בשום הוצאת ספרים ציבורית הגיע למסדה, הספר "גחלי רתמים" יצא בסופו של דבר לאור בהוצאת מסדה בשנת 1961, אך גם שם לא כהשקעה של ההוצאה. הוא כותב:

בתקופה ההיא הסכימה ממשלתנו לקבל פיצויים מממשלת מערב גרמניה בעד הרכוש שגזלו הנאצים, וגם אני החלטתי לקבלם... החלטתי לפרסם ספר לזכרון ילדי בכסף דמים זה, בליבי הייתי שבע רצון שלא נהניתי מכספי "יד ושם", וכל ועדי העובדים וההסתדרות. זכיתי להדפיס ב"מסדה", בכוחותי העצמאיים. כך תרגמנו את הספר אני ונחום בן ארי ז"ל... (בעד עבודתו שילמתי לו ארבע מאות לירות). חודשים שלמים ארך התרגום... לשמחתי לא היה גבול, שזכיתי לחיות בחלוקת הספר, ללא תשלום, לכל ספריות מדינתנו וגם בחוץ לארץ, וכן כל ספריות הקיבוצים דרך ועדי התרבות... קיימתי את חובתי המוסרית כלפי ילדי, משפחתי, וקדושי השואה.¹³⁰

מדברים אלה אפשר להבין כי במסדה הסכימו לקבל את כתב היד רק כשהמחבר קיבל עליו את הוצאות התרגום וההוצאה לאור. כך גם, מכיוון שלספר לא היה סיכוי להימכר, חילקו אותו חינם בכל הספריות הציבוריות.

מעדויות נוספות אפשר להבין שהוצאת ספרים על השואה בהוצאות ספרים פרטיות בשנות הארבעים והחמישים התקיימה בדרך כלל בשני תנאים. האחד, כאשר המחבר היה מוכן לממן את ההוצאה לאור, או לפחות להשתתף בחלקה, כפי שהעיד לפניי גם אוסקר פינקוס, שספרו, "אוד מוצל", יצא לאור בהוצאת המתמיד. פינקוס מסר את כתב היד להוצאה לאור ב-1956, בזמן שהייתו בארץ. הוא זוכר שבאפריל 1957, כשכבר שהה בארצות הברית, קיבל עותק של הספר מהמו"ל הישראלי של ספרו. במכתב שצורף נכתב שהספר נמכר בקושי רב, כי "הישראלים מתעניינים יותר בתקומה מאשר בשואה". בן דודו של פינקוס, שעלה לארץ לפני השואה, הוא שיצר את הקשר עם הוצאת המתמיד. פינקוס שילם 200 דולר עבור הוצאה לאור של 200 עותקים, שגם הם נמכרו לאורך זמן רב, לדבריו.¹³¹ סיפורו של פינקוס הוא סיפור של בריחה והסתתרות במחבוא, ואפשר שזו הסיבה העיקרית לקושי הרב למכרו, משום שמבחינה ספרותית הוא בלא ספק מהטובים שבספרי הזיכרונות מהשואה.

הדרך הנוספת שאפשרה לעתים את הוצאתם לאור של ספרים אודות השואה בהוצאות פרטיות הייתה פנייה ישירה של אנשי שם, סופרים נחשבים או בעלי עמדה חברתית חשובה, אל המוציאים לאור. דוניה רוזן, שכתבה את סיפור הסתתרותה והצלחה על ידי אישה אוקראינית בספרה, "ידידי היער", מספרת שדב סדן ודוד לזר הם שהתגייסו לעזרתה, כדי לשכנע את המוציא לאור של הוצאת "קרני", שמואל כץ, להוציא את ספרה לאור

130 עדות זו נמצאת בספר הזיכרונות השני של שביסגולד: שלמה שביסגולד, שביסי זהב (הוצאת המחבר, 1976), עמ' 444-445.

131 מתוך ריאיון בהתכתבות, במהלך חודש פברואר 2005, עם אוסקר פינקוס המתגורר בניו מסקיו, ארצות הברית.

ב-1954.¹³² בשנים שבהן עוסק מאמר זה לא הוציאה הוצאת "קרני" ספרים נוספים על השואה. שמואל כץ, שהיה המו"ל של ההוצאה, אינו זוכר כלל שההוצאה הוציאה ספרים בנושא השואה בשנים אלה, "כי לא היה לכך ביקוש".¹³³ לסיכום, אפשר לומר שהוצאות הספרים הפרטיות, שהשיקול הכלכלי הנחה את מדיניותן, המעיטו מאוד בשנות הארבעים והחמישים בפרסום ספרים על השואה, שהוצאתם הייתה כרוכה בדרך כלל בהפסד כספי. הציבור רצה לקרוא בעיקר סיפורי לוחמים ופרטיונים, אם בכלל, ואלה התפרסמו בדרך כלל ביוזמת ההוצאות המפלגתיות.

דיון מסכם

הכתיבה על אירועי השואה החלה בארץ עוד בעיצומה של המלחמה. האירוע יוצא הדופן כל כך הוליד דפוסי ביטוי ותבניות חדשות של הנצחה ותיעוד, כמו ספרי היזכור לקהילות, האנתולוגיות התנועתיות ותבניות מיוחדות של כתיבת זיכרונות אישיים, השונות במבנה ובתוכן מאוטוביוגרפיות רגילות. בשנים אלה עדיין היה חקר השואה בחיתוליו, בהיעדר הפרספקטיבה המספקת והזמן הנחוץ לאיסוף המידע ולעריכת מחקרים מקיפים. ספרות השואה בתקופה זו הושפעה מהמגמות הבולטות ביחס כלפי הניצולים בחברה הישראלית, ומן התפקיד שייצדה הנהגת היישוב לשואה בזיכרון הלאומי של החברה והמדינה המתהוות בארץ.

בקרב הוצאות הספרים שפעלו בשנות הארבעים והחמישים לפרסום של ספרי השואה בלטו ההוצאות לאור המפלגתיות. הללו הושפעו מאוד משיקולים פוליטיים ואידיאולוגיים, והעיסוק בהתנגדות יהודית בשואה שירת מטרת חינוכיות שהציבו לעצמן. שתי הוצאות הספרים של מפלגות השמאל הסוציאליסטי היו חזקות במיוחד בשנות הארבעים והחמישים, ויכלו להרשות לעצמן להוציא ספרים רבים יחסית על השואה, ולכן רבה תרומתן לבולטותם של ספרי ה"לוחמים" בתוך ספרות השואה של התקופה.

ככלל, בכל הוצאות הספרים שנסקרו, הציבוריות והפרטיות (למעט "יד ושם"), היה נושא השואה עוד נושא אחד ממכלול הנושאים הלאומיים והתרבותיים שבהם עסקה ההוצאה לאור, ללא משקל מיוחד. כמו בנוגע לנושאים האחרים, בעת שהתגבר העניין הציבורי, למשל מיד לאחר השואה בשנים 1945-1947 או בזמן משפט אייכמן, פרסמו ההוצאות לאור יותר ספרים בנושא. בין שתי ה"פסגות" הללו נחלש מאוד העניין בשואה. הבדיקה הבאה מאמתת קביעה זו: בגיליונות כתב העת לספרנים ופעילי תרבות, "יד לקורא", שיצא לאור בהוצאת ההסתדרות הכללית והקיבוץ המאוחד, הופיעו בשנים 1946-1952 אחת לשנה רשימות כל הספרים שיצאו לאור בכל שנה, על פי חלוקה

132 מתוך שיחה עם דוניה רוזן (24.2.05).

133 שיחה עם שמואל כץ (27.2.05). שמואל כץ היה מראשי תנועת החרות בשנותיה הראשונות וכיהן כחבר

נושאית. שנת 1946 הייתה שנת שיא בפרסום ספרי שואה. לא מפתיע שבשנה הראשונה שלאחר תום מלחמת העולם השנייה גילה הציבור בארץ עניין יתר בגורל אחיו בשואה. זו הייתה השנה שבה נחשף היישוב באופן רחב למפגש עם התוצאות הנוראות של השואה, באמצעות שליחיו באירופה. בשנה זו נערכו המשפטים הגדולים לפושעים הנאצים, שחשפו מידע רב על שהתחולל באירופה בתקופת המלחמה. בשנת 1946 יצאו לאור 985 ספרים, מהם 21 ספרים בנושא "שואת היהדות בגולה". במדור "ספרות השואה" נכללו כל סוגי הספרים: ספרי יזכור לקהילות, ספרות יפה, זיכרונות, קובצי תיעוד וספרי מחקר. היו בהם ספרים מתורגמים וספרי מקור.¹³⁴ גם שנת 1947 הייתה שנה פורייה יחסית בתחום זה: מתוך 941 ספרים שיצאו לאור עסקו 16 ספרים בנושא השואה.¹³⁵ בשנים הבאות, 1948-1952, הלך ופחת מספר הספרים בנושא השואה שהתפרסמו בכל שנה. בולטת לעין העובדה שבשנותיים שהוזכרו, שנות "השיא" בספרים על השואה, נחשף יחס מספרי זעום בין סך הספרים שעסקו בשואה לבין כלל הספרים שיצאו לאור בארץ בנושאים שונים (בשנת 1946 2.1% מכלל הספרים, בשנת 1947 - 1.7%). האירוע הטראומטי, יוצא הדופן, שנגע כמעט לכל בית ביישוב היהודי בארץ, עדיין לא בא לידי ביטוי בכתיבה ובהוצאה לאור. ההשוואה לספרים שפורסמו על אודות מלחמת העצמאות שנה לאחר סיומה (1950), מראה כי על מלחמת העצמאות התפרסמו יותר ספרים בשנה השיא שלה, אך לאחר מכן פחת מאוד מספרם מדי שנה.¹³⁶ בבדיקה נוספת שנערכה ב"מפעל הביבליוגרפי",¹³⁷ שבו מופיעים הספרים שהוציאה כל הוצאה לאור בכל שנה עד 1960, הראו הממצאים נתונים דומים לעניין השואה ומלחמת העצמאות בסוף שנות הארבעים; ואילו בשנים 1952-1956 ניכרת ירידה חדה בהיקף הוצאת הספרים על מלחמת העצמאות, בדומה למה שהוצג לעיל בעניין הפרסומים על השואה.

המסקנה העולה מבדיקה זו היא שלא היה הבדל מהותי בהתייחסות של ההוצאות לאור לשני אירועים אלה. שניהם זכו להתייחסות יתר מיד לאחר ההתרחשות, וזו דעכה בשנים המאוחרות יותר. שני האירועים גם לא זכו להעדפה בולטת על פני נושאים רבים אחרים שבהם פעלה ההוצאה. ממצא חשוב זה מעיד כי הדעה הרווחת בדבר התכחות החברה הישראלית לשואה בשנות החמישים אינה ייחודית לשואה, כאירוע שאירע "שם" ולא "כאן". נראה שזה טבעם של אירועים היסטוריים משמעותיים כל כך. תהליך העיכול וההבשלה של הכתיבה הספרותית והעיונית עליהם הוא תהליך ארוך, המושפע מתמורות בחיים הציבוריים ומתהליכים מקבילים בדינמיקה של הזיכרון הקולקטיבי. ניתן להסביר

134 ראובן לוי, "יבול הספר העברי בא"י בשנת תש"ו במספרים", יד לקורא, כרך א חוברת י-י (פבר'-יולי 1947), עמ' 276.

135 ראובן לוי, "יבול הספר העברי בא"י בשנת תש"ז במספרים", יד לקורא, כרך א חוברת יג-טו (אוג'-אוק' 1947), עמ' 373.

136 בשנת תש"י יצאו לאור 795 ספרים, מהם 50 ספרים במדור "מלחמת השחרור". באותה שנה יצאו לאור רק שבעה ספרים בנושא השואה: ראובן לוי, "יבול הספר העברי במדינת ישראל בשנת תש"י במספרים", יד לקורא, כרך ב (אוק' 1949), עמ' 233.

137 המפעל הביבליוגרפי - הביבליוגרפיה של הספר העברי 1960-1473 www.hebrew-bibliography.com לפירוט של הבדיקה ראו ליבנה, עיצוב זיכרונות השואה של הניצולים, עמ' 76-77.

בכך את ההתעוררות המחודשת של העיסוק בשואה לאחר משפט אייכמן, ומאוחר יותר, משנות השמונים ואילך, כפי שמראה דוגמה נוספת של בדיקה כמותית:

רוברט רוזט, מנהל הספרייה ב"יד ושם", שבדק את היקף הזיכרונות שיצאו לאור בארץ על פי האוסף הרחב הנמצא בספריית המוסד, מצא 54 זיכרונות על השואה שהתפרסמו בשנים 1945-1947 (הוא כולל בהם, מלבד זיכרונות ניצולים, גם זיכרונות שכתבו חיילים יהודים וארץ ישראלים בצבאות השונים, וזיכרונות שנכתבו על ידי יהודים שעברו את המלחמה כפליטים בברית המועצות ועוד).

לדבריו, בעשור וחצי הבאים יצאו לאור מדי שנה פחות ספרים באופן יחסי. רק ב־1962 הושג שוב השיא של שנת 1946 (21 ספרים) ואף יותר – התפרסמו 28 זיכרונות חדשים מהשואה. לשם השוואה: ב־1986 התפרסמו יותר מ־100 ספרי זיכרונות חדשים מהשואה, ב־1996 – 180 וב־1997 התפרסמו בשנה אחת 220 זיכרונות חדשים של ניצולי שואה. תמונה זו משקפת, לדבריו, את העניין הציבורי בשואה שהחברה מגלה בתקופות השונות וגם, כמובן, את הצורך והיכולת של הניצולים לספר את סיפורם.¹³⁸ ניתן לראות זאת גם כתופעה טבעית לחברה שנאבקה בעצמה על קיומה הפיזי והייתה נתונה בתהליך של הקמת מדינה, קליטת עלייה המונית ומחסור כלכלי.

אפשר להעריך את המקום שתפסה השואה בתודעה הציבורית גם מזווית נוספת, באמצעות הנכתב בעיתונים ובכתבי העת שיצאו לאור בשנים שבהן אנו עוסקים.¹³⁹ איל זנדברג כתב מחקר מקיף על משמעות השואה בראי העיתונים היומיים.¹⁴⁰ כאן אוכל להביא דוגמאות מעטות משלי הנוגעות להתייחסות העיתונאית לכתובה הספרותית והמחקרית על השואה:

בגיליון יום שישי של "הצופה", מ־29 באוגוסט 1952, כתב פ' פלקסר רשימה בשם "מגילות השואה", הנפתחת במשפט: "העיתונות והספרות הפריודית שלנו הגיעה כבר בנקודת הרוויה באיסוף קורות השואה". הוא מלין על כך שלאחר הקמת המדינה אין ממשכים לפרסם זיכרונות ועדויות על השואה, ועל שהטיפול בנושאי החורבן הצטמצם לכל היותר ליום אחד בשנה – יום הזיכרון למרד גטו ורשה.¹⁴¹ בגיליון "משא", מוסף הספרות של "למרחב", באפריל 1956, פותח מ' בר יעקב את רשימתו במשפט: "ספרות השואה הריהי כבר רבת היקף מבחינת הכמות והאיכות גם יחד".¹⁴²

138 Robert Rozet, "Published Memoirs of Holocaust Survivors", *Presentation at Remembering for the Future* (Conference, Oxford 16–23 July 2000, Yad Vashem Library), p. 2

139 זאת, בהיעדר נתונים אחרים מהתקופה כגון סקרי דעת קהל, מדורי "רייטינג" של רבי מכר, ואף לא נתונים על היקף מכירות או מספר מהדורות של ספרים שיצאו לאור.

140 אייל זנדברג, "בין חורבן לניצחון, משמעות השואה בראי העיתונים היומיים בישראל 1948-2003" בתוך: מוטי נייגר, מנחם בלונדהיים ותמר ליבס (עורכים), סיקור כסיפור, מבטים על שיח התקשורת בישראל (ירושלים, 2008), עמ' 191-215.

141 פ' פלקסר, "מגילות השואה", *הצופה*, 29.8.52, עמ' 6.

142 מ' בר יעקב, בפנינת ביקורת הספרים, בהתייחסו לספרו של יהושע שילוני, "אחד שנמלט", מוסף "משא" 14 (158), למרחב, 1.4.56.

גם בקרב ניצולים הייתה תחושה דומה. ב־1960 אמר נתן עק, בהסבירו מדוע לא הוציא את ספרו לאור ב־1947: "כשראיתי שספרות השואה, ביחוד ספרות הזיכרונות, מתרבה עד לאין שיעור, נדמה היה לי שזוהי 'אינפלציה' שאין בה תועלת (היום אני מסתייג מדעה זו). משום כך אמרתי אז שראוי לי להפסיק".¹⁴³ עדות נוספת לתחושת השובע מהעיסוק בשואה הופיעה ב"משא", בערב יום הכיפורים 1957. במאמר ששמו "ספרות השואה בשנת תשט"ו", שכתב הניצול והחוקר נחמן בלומנטל, נאמר:

לכאורה דומה היה כי נתייגע העולם שלנו ושוב אין הוא רוצה לשמוע את ימי האימים ושומר נפשו מהעצוב והמדכא... משהפסיקו הקוראים לקרוא, משכו את ידיהם, כמובן, גם המו"לים מלהוציא ספרים, ונראה היה כי הגיע סוף להתעניינותו של הציבור הרחב באותה תקופה... והנה באה פרשת קסטנר-גרינוולד והוכיחה כי אין כל שחר לסברי-סברות אלה...¹⁴⁴

מוטי נייגר, שחקר את מוספי הספרות בעיתונים בשנים אלה, מצביע על הרתיעה מן העיסוק בשואה, המשתקפת היטב בדפי העיתונות היומית. עם זאת הוא קובע, כי את הפריצה הגדולה של נושא השואה לתודעה עשתה פרשת קסטנר, שקדמה בשש שנים למשפט אייכמן (בין השאר, על סמך כתבה זו של נחמן בלומנטל).¹⁴⁵ אני לא מצאתי מגמה בולטת של שינוי מיד לאחר משפט קסטנר, אלא שינוי אטי והדרגתי. התפנית המשמעותית החלה רק בראשית שנות השישים.

בעיתון "מעריב" הופיע משנת 1956 ואילך מוסף הספרות "ספרא וסיפא", שהתפרסם בתחילה רק אחת לכמה שבועות ובהדרגה הפך למוסף שבועי. אחת לכמה חודשים הופיעה במוסף רשימה קצרה – דיווח על ספר חדש בנושא השואה שיצא לאור, בדרך כלל במדור "הכל בקיצור".¹⁴⁶ הוזכרו שם ספרי זיכרונות מעטים וספרים אחרים של תיעוד או ספרות יפה. בסך הכול הוזכרו, בחמש השנים שנבדקו, עשרה ספרים מכל הסוגים על השואה. בשנים 1956-1959 כמעט לא הופיעו במוסף זה רשימות או יצירות ספרותיות הקשורות בשואה. רק ב־1960, ויותר ב־1961, ניתן למצוא בעיתון שירים או סיפורים קצרים הקשורים בשואה, בעיקר בהקשר של החגים.

143 נתן עק, התועים בדרכי המוות (ירושלים, תש"ך), עמ' 6.

144 ראו מוסף "משא", למרחב, ט' בתשרי תשי"ז.

145 ראו על כך: מוטי נייגר, מוספי הספרות ועיצוב התרבות הישראלית – מוספי הספרות בעתונות העברית 1948-1995 כיוצרי תמורות וכמשפטי תופעות בתרבות, בחברה, בעתונות ובספרות (היבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, 1999), עמ' 286-306, בפרק על השואה במוספי הספרות. לדוגמה, רשימה של משה כהנוביץ לכבוד יציאתו לאור של הספר "אש אחזה ביער", של הפרטיון גד

146 רוזנבלט, במוסף ספרא וסיפא, 20.9.57; אוכור יציאתו לאור של ספרו של אריה נייברג, "האחרונים", המתמצית במשפט: "הספר הדוקומנטרי רב החשיבות", 10.4.58, עמ' 4. במוסף של 27.1.61 הוזכרו בבת אחת שני ספרים הוזכרים לתשבות: רומן בשם "הם ידעו זאת" של מרדכי גרבוניצקי, וספר הזיכרונות "במחנות לא בכו" של אהרון פרץ.

"משא" היה בשנים אלה המוסף לספרות, אמנות וביקורת של עיתון "למרחב", שהיה עיתונה של מפלגת השמאל הפועלית - "אהדות העבודה". "משא" יצא כדו-שבועון משנת 1951 ואילך, ואחר כך כשבועון. הרשימות הקשורות בשואה שהופיעו בגיליונותיו הן ספורות, והופיעו כמעט אך ורק ביום השואה. הכותבים היו שייכים כולם למנהיגי המחתרות בימי השואה, וכן הופיעו רשימות מעיזבונם של כותבים שהיו קשורים למחתרות אלה ונספו, כגון עמנואל רינגלבלום או יצחק קצנלסון.¹⁴⁷ יש לציין שלא בכל יום שואה הופיע גיליון שהוקדש לשואה ולמרד. כך, למשל, בימי הזיכרון בשנת 1955 ובשנת 1957 לא הופיעו גיליונות המוקדשים לשואה. העיסוק בעבר הטראומטי התמקד בעיקר במשמעותו להווה של "בניית אומה בארץ ישראל". החברה האידיאולוגית של אותן שנים, שבה הכריע השיוך המפלגתי לא רק בשאלות פוליטיות, אלא ברוב תחומי החיים, לרבות בנושאים תרבותיים וחינוכיים, ראתה בשיח על השואה חלק מהמאבק הפוליטי-חברתי שניהלה. השנים האלה זימנו גם ריבוי אירועים בעלי אופי ציבורי, כגון הדיון על השילומים מגרמניה או משפט קסטנר, שהעצימו את השיח הפוליטי על חשבון הרצון לברר ולנסות להבין את המשמעות האנושית, הפרטיקולרית של אירוע השואה.¹⁴⁸ ובכל זאת שנת 1958 התאפיינה ב"משא", ללא סיבה נראית לעין, בכתיבה רבה יחסית על השואה. אחת לכמה שבועות התפרסמו בו רשימות או שירים וסיפורים על השואה, והוזכרו גם יותר ספרים שיצאו לאור בנושא. בהקשר זה כדאי להזכיר את דבריה של דליה עופר במאמרה "מה ועד כמה לזכור מהשואה". היא מביאה דוגמאות לכך שמהמחצית השנייה של שנות החמישים החלו להופיע בעיתונות כתבות המתארות את האדם הפשוט וגורלו, ואת החברה היהודית ודרכי התמודדותה עם המצוקות הרבות בימי הכיבוש הנאצי. רוח הכתיבה אינה מעריכה, ואינה מחלקת ציונים, אלא מבטאת השתתפות וחמלה.¹⁴⁹

לדברים אלה מתקשרת בדיקה מעניינת נוספת, המראה כמה ספרי זיכרונות של ניצולים שנחשבו ל"לוחמים", כלומר כאלה שהשתייכו למחתרות אקטיביות במקום לוחמות בגטאות או לפרטיזנים, יצאו לאור בכל שנה לעומת ספרים של ניצולים ששרדו ככל הדרכים האחרות:

בשנת 1945 ארבעה מתוך שישה ספרי ניצולים שהתפרסמו היו זיכרונות של לוחמים (רק אנשי המחתרות). בשנת 1946 חמישה מתוך שישה ספרים היו של לוחמי מחתרת ופרטיזנים. באמצע שנות החמישים (1955) כבר השתנה היחס - שני ספרים מתוך ארבעה היו של לוחמים, ואילו לקראת שנות השישים התהפכה התמונה: ב-1959

147 לדוגמה, בגיליון "משא" מ-8 באפריל 1953 הופיעו רשימות משל יצחק צוקרמן ורוזיקה קורצ'אק, ומכתבים מעיזבונם של מרדכי טננבוים ויצחק קצנלסון. דוגמה נוספת, בגיליון יום השואה מ-6.4.56: הכרוז של טננבוים תמרוף מגטו ביאליסטוק; רשימה של חיים פרימר על סופו של בונקר הלוחמים במילא 18 בגטו ורשה וכדומה.

148 ראו על כך: אניטה שפירא, "השואה - זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", בתוך: אניטה שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים (תל-אביב, 1997), עמ' 86-103.

149 דליה עופר, "מה ועד כמה לזכור מן השואה: זכרון השואה במדינת ישראל בעשור הראשון לקיומה", בתוך: אניטה שפירא (עורכת), עצמאות 50 השנים הראשונות (ירושלים, 1998), עמ' 190.

היה רק אחד מתוך שישה ספרי זיכרונות שהתפרסמו, של לוחמים; ב־1960 רק אחד מתוך חמישה, וב־1961 רק ספר אחד מתוך שבעה ספרי זיכרונות היה של לוחמי מחתרת, והשאר של ניצולים ששרדו במחנות, במסתורים ובוהות שאולה.¹⁵⁰ ממצאים אלה מאשרים את הטענה שהיחס כלפי הניצולים והנכונות להקשיב לסיפורי שואה אחרים, מלבד סיפורי לחימה ומחתרת, השתנו באופן הדרגתי בסוף שנות החמישים ותחילת שנות השישים, עוד לפני משפט אייכמן.